

Ett försvar för kvinnan från 1590-talet

Stefan Östergren*

Kvinnans natur och ställning blev under renässansen ett ämne för lärda utläggningar. Den gängse synen utgick från auktoriteter som Aristoteles, Augustinus och Thomas ab Aquino. De hävdade att kvinnan stod lägre än mannen i alla avseenden och därför var underordnad honom. Man fann också talrika exempel i Bibeln för denna uppfattning. Men under 1400-talet började en del lärda skribenter, inte minst kvinnliga, sätta den rådande bilden i fråga. Under det följande århundradet tillkom ytterligare författare som försvarade kvinnan och vilkas arbeten fick större utbredning tack vare den nya tryckkonsten. Bland dem kan man nämna Baldassare Castiglione (1478–1529), vars spridda handledning om hovlivet, *Il cortegiano*, tryckt 1528, tecknar henne som mannens intellektuella jämlike. Castigliones porträtt gäller inte enbart den bildade hovdamen, som sprider glans över furstehovet, utan han ger också exempel på lysande kvinnliga regenter, t.ex. drottning Isabella av Kastilien.¹

Flera författare förfäktade således att kvinnor kunde vara jämställda med män. Längst gick en tysk filosof och läkare, Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486–1535). 1529 utgav han en bok, *De nobilitate et præcellentia fæminei sexus* ("Om kvinnökönets höghet och företräde"), tillägnad Margareta av Österrike, 1507–1530 spansk ståthållare i Nederländerna. Agrippa hävdar där att kvinnan är överlägsen mannen. Hon är förnämre, eftersom hon skapats sist. Skapelseberättelsens Eva sågs av många teologer och filosofer som sinnebilden för kvinnan som frestar mannen till synd, men Agrippa anslöt sig till dem som försvarade Eva och förfäktade motsatsen: visserligen förleddes kvinnan av ormen till syndafallet, men medan mannen oaktat förbudet åt av den förbjudna frukten, gjorde kvinnan det av okunnighet.² Också den fullkomligaste av alla varelser är en kvinna, jungfru Maria. Vidare tar Agrippa exempel från Bibeln och antiken för att belysa hur trofasta kvinnor är i kärlek. Han hävdar även, i några renässanshumanisters efterföljd, att kvinnor kan ägna sig åt intellektuellt arbete: muserna var kvinnor; konster, vetenskaper, dygder är alla feminina; antikens tre världsdelar (Asien, Europa, Libya eller Afrika) har uppkallats efter kvinnor. Kvinnor kunde fordom vara präster, vilket visar att de skickligt och framgångsrikt kan beklåda ämbeten. Drottning Semiramis i Babylon – en kvinna som tycks ha fascinerat humanisterna – var framstående i statskonsten. Med talrika historiska

* Artikelförfattaren var tidigare verksam vid Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer.

och mytologiska belägg visar Agrippa också att kvinnor kan vara lika lärda som män, liksom att de är framstående i skaldekonsten. Trots detta stod samtidens kvinnor under männens tyranni, vilket strider mot Guds och naturens lag. Agrippas verk väckte stort uppseende och översattes dessutom till franska, tyska, engelska och italienska. Det fick inflytande på debatten under 1500-talet om kvinnans jämställdhet med mannen, *la querelle des dames*.³

I Sverige saknas under 1500-talet, såvitt känt, alla spår av denna diskussion, med ett undantag. I Uppsala universitetsbibliotek har nämligen påträffats en avskrift av ett försvar för kvinnan, som bör ha tillkommit någon gång mellan 1594 och 1597. Det rör sig om en kort avhandling i form av ett brev till riksrådet Gustaf Banér (avrättad i Linköpings blodbad 1600). Skriften bär rubriken *Ad ill.^m D. Gustavum Baner Apologia Jac. Typotii de laudibus Mulierum* ("Till välborne Herr Gustaf Banér, Jacobus Typotius Apologi för kvinnornas förtjänster").⁴ Att den verkligen är författad av Typotius, går knappast att betvivla. Det krångliga latinet påminner om hans tryckta texter, likaså de lärda exemplen från klassiska auktorer. Därtill kommer att texten innehåller några av Typotius älsklingstesor i fråga om rätten och lagen.

Den lilla avhandlingen är, såvitt bekant, den första skrift i svensk miljö som diskuterar och försvarar kvinnans jämlikhet med mannen. Det finns därför skäl att redovisa innehållet och att kortfattat jämföra det med kvinnosynen i ett par av Typotius tryckta skrifter. Eftersom Agrippas *De nobilitate* synes vara den kvinnovänliga skrift från renässansen som mest påminner om Typotius försvar, kan det vara befogat att peka på några likheter och olikheter dem emellan.

Den lärde humanisten Jacobus Typotius (ca 1540–1601), som vistades i Sverige mellan 1578 och 1597, hade ett märkligt öde. Född i staden Diest i nuvarande Belgien, skrevs han 1563 in vid universitetet i Leuven (Louvain), där han studerade *artes liberales*, troligen också juridik. Han begav sig sedan till Italien, sannolikt till följd av de spanska härjningarna i Nederländerna. 1577 vistades han i Neapel, där Pontus De la Gardie fick ögonen på honom. I februari 1578 anställdes Typotius som latinsk sekreterare hos Johan III, men redan efter ett och ett halvt år kastades han i fängelse, ovisst varför. Under den långa fångenskapen – på Åbo och Tavastehus slott – skrev han flera arbeten med moralfilosofiskt och historiskt innehåll. Efter Johans död 1592 återupprättades han av konung Sigismund. Typotius upprätthöll under sin tid i Sverige goda förbindelser med flera av de framträdande personer inom rådsaristokratien som senare avrättades av hertig Karl. Under den allt skarpare konflikten mellan konungen och hertigen lyckades han balansera mellan dem båda, men 1597 lämnade han landet, när inbördeskriget närmade sig. Han fann slutligen en varaktig tillflyktsort i Prag, där han fick en aktad ställning hos kejsar Rudolf II.

Åtskilliga av Typotius verk trycktes men är i dag föga kända. Hans mest bekanta arbeten är två postuma skrifter, tryckta i början av 1600-talet. Den ena är ett stort illustrerat praktverk med uttydningar av symboler för den kristna tron och för kejsaren, kungar och furstar i Europa. Den andra är en relation om Sveriges historia under vasatiden med huvudvikt på de inbördes motsättningarna under 1590-talet. Båda verken upplevde många upplagor. Andra skrifter av Typotius publicerades på 1590-talet under hans livstid men fick inte samma spridning.⁵

Typotius kände väl till renässansens litteratur och kunde sina antika klassiker. Han var av allt att döma insatt i diskussionen om kvinnans jämställdhet, men han hade också studerat Jean Bodins (1530–1596) arbete *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566). I detta verk säger Bodin bl.a. – i drottning Elisabet I:s tid – att det strider mot Guds och naturens lag att låta kvinnor härska över män.⁶

Typotius intar en helt annan hållning i sitt försvar för kvinnan. Hans lilla skrift inleds med en skildring av hur han vid glaset skämtat om amazonerna. Det hade inte behagat Banér, som därför befallt Typotius att skriva ett försvar för kvinnorna. Efter blott några rader tycks han inte längre rikta sig enbart till Banér utan också till en adelsdam, som han kallar *Tacita* ("den hemliga"), kanske Banérs hustru. Typotius ber om ursäkt för att hans gyckel kränkt *Tacita*. Nu vill han med en allvarlig oration förklara sig. Om han med övertygande bevis visar att förnäma och begåvade kvinnor i alla slags dygder höjer sig över männen – som av dåraktig själviskhet gör anspråk på allt för sig själva – då kanske han har ursäktat sig helt och fullt. Typotius vänder sig här liksom sina föregångare enbart till kvinnor av högre stånd.

Typotius börjar med att anknyta till Bibelns skapelseberättelse. Medan mannen – som, föreställer vi oss, är den förnämsta levande varelsen – är danad av formlöst stoft, är kvinnan skapad av mannen. Hon är således av förnäm börd. Det var varken mannens eller kvinnans fel att de åt av frukten, trots att Gud förbjudit mannen att göra det, eftersom den omiss-tänksamma kvinnan blev bedragen av den listiga ormen. Syndafallet har därför inte inneburit att hon sjunkit från sitt ädla ursprung: Gud skattade nämligen kvinnan högre än mannen, när han lät Jungfrun föda utan att ha varit när en man. Gud har därtill givit kvinnonamn åt en mängd ting i världen. Typotius illustrerar bl.a. med de fyra världsdelarna (Asien, Afrika, Europa, Amerika), människornas hemvister som stater och städer, himlens sfärer och stjärnor; alla dessa exempel har på latin feminint genus. Efter att ha anfört benämningar i femininum på konster och vetenskaper räknar han upp verk av Homeros, Herodotos, Vergilius, Thukydidés, Xenofon, Horatius och Pindaros. Den något skruvade förklaringen är att dessa antika storheters snillealster inspirerats av kvinnorna. För övrigt vill inte någon man – vilket Banér som fostrats vid hovet vet – tilltalas med annat än en kvinnlig titel, varpå Typotius räknar upp höga titlar

såsom ”Eders kunglig majestät”, ”Eders höghet” etc., alla i femininum på latin.

Den lärde skribenten övergår till att beklaga att männen förbehåller sig de offentliga sysslorna. Då är Platon mycket klokare, som fostrar kvinnorna inte blott för folkförsamlingen utan även för slagfältet – Typotius anspelar på Platons utopiska dialog *Staten*. Han tar sedan exempel från den antika litteraturen om bl.a. drottning Semiramis, som räddade det assyriska riket, medan en man förstörde det. En stat kan inte fortleva utan råd av kvinnor, men amasonerna – ett kärt ämne under renässansen – har visat att kvinnor kan styra en stat utan män, vilket erkännes av männen (han syftar på de män som skrivit om amasonerna). Också i vår och våra förfäders tid har drottningar regerat framgångsrikt utan män både i Italien och i England. Det skulle dock, säger Typotius, bli alltför vidlyftigt att rada upp alla berömliga gärningar av kvinnor. Han nöjer sig med att slå fast att visa och mäktiga män alltid tagit råd av kvinnor och att alla påbud och beslut granskats av kvinnor, innan de fått rättskraft. Han exemplifierar bl.a. med Themistokles, den visaste av greker, och Augustus, den mäktigaste bland romare, som båda skötte de allmänna angelägenheterna med råd av kvinnor.

Typotius säger sig alltså med stöd av de klassiska auktoriteterna ha klarlagt, att en stat inte kan bestå utan kvinnors medverkan, men att ett samhälle av kvinnor kan bestå utan männens bistånd. Det senare har amasonerna bevisat, vare sig de existerat eller är sagogestalter.⁷ För kvinnornas delaktighet finner Typotius stöd hos Livius, som berättar hur Roms kvinnor förmådde senaten att taga tillbaka en lag som förbjöd dem att bära dyrbarheter.⁸

Att männen inte kan vara utan kvinnor, ger den lärde författaren anledning till att prisa äktenskapet med historiska exempel. Kvinnorna skall vara männens bundsförvanter inte blott i vällyst utan än mer när det gäller att fatta beslut och dela mödor. Männen skall å andra sidan delta i vården och uppfostran av barnen. Om kvinnorna av kärlek är trofasta i en föränderlig värld, vem kan då tvivla på att de är kloka när det rör sig om allvarliga ting? Men det finns lagar, som står i vägen för unga kvinnors kärlek. De avslöjar männens ovilja mot kvinnorna. De strider mot förnuftet och bör avskaffas. Enbart folkets samtycke skapar nämligen inte lag, utan lagen måste härflyta ur rätten, *iustitia*. Typotius tillägger, att man över huvud inte får åberopa sådana lagar, som strider mot allas likhet inför lagen.⁹ Han påstår sedan, att lagen tillåter en man att ostraffat dräpa sin hustru, om hon begår äktenskapsbrott, men att hustrun inte får röra ett finger, om mannen ertappas med samma brott. Detta till trots är det förförarens skuld, när en kvinna överraskas med hor – ty det är han som förlett henne till den skändliga gärningen.

Efter det att Typotius trots allt visat sig dela en vanlig föreställning om kvinnan som passiv gentemot den aktive mannen, lämnar han frågan om

äktskapets helgd och kvinnans rättställning för att förespråka att vi frigör oss från oren lust.

Typotius återgår sedan till att än en gång upprepa vad han redan sagt. Återigen prisar han kvinnors stordåd med många belägg. Männen har däremot orsakat förstörelse. Han kan även meddela sin svenske läsare att italienarna förbannar minnet av de manliga goterna, samtidigt som de vördar den heliga Birgitta.¹⁰ Den lilla skriften avslutas med en paradoxal vändning: för att inte med sin framställning förarga männen vill Typotius ge dem allt beröm och i tysthet dyrka sin vördade *Tacita*.

Typotius argument och belägg från de klassiska författarna liknar delvis Agrippas. Det behöver inte bero på någon omedelbar påverkan, men det är inte osannolikt, att Typotius på något sätt varit bekant med Agrippas verk: han var beläst och väl förtrogen med den historiska och politiska situationen i sitt hemland Nederländerna. De antika referenserna finns å andra sidan hos alla tidens lärda författare, och Semiramis och amasonerna var *commune bonum*. Trots likheterna med Agrippas *De nobilitate et præcellentia foeminei* finns det emellertid skillnader. Den mest påfallande olikheten är att Typotius inte hämtar något exempel från Bibeln med undantag för skapelseberättelsen, medan Agrippa anför mängder av argument från både Gamla och Nya testamentet. I frågan om mannens och kvinnans skuld till syndafallet är det hos Agrippa mannen som förbrutit sig och fört in ondska i världen, medan Typotius finner att ingen av dem bär skuld utan utpekar ormen, d.v.s. djävulen. Hos Agrippa är kvinnan i huvudsak överlägsen mannen, medan Typotius snarare talar för att bägge könen är jämlika. Agrippa åberopar *Codex Justinianus* och kanonisk rätt (Gratianus dekretaler) för att visa att man bör straffa en kvinna mildare, eftersom mannen är brottsligare, när det handlar om samma slags ogärning.¹¹ Typotius kritiserar däremot en orättvis lagstiftning, som ger hustrun hårdare straff än maken. Han stöder sig förmodligen på antika auktorer¹² – samtida lagar gjorde inte maken fullt så försvarslös gentemot maken, som Typotius hävdar. Hans grundtanke är att lagen skall vara rättfärdig, alltså grundad på Guds eviga lag, återspeglad i den naturliga lagen. Till rättfärdigheten hör att lagen är lika för alla, kvinnor som män. En orättfärdig lag är alltså ingen lag. Idén – som ingalunda är originell för Typotius – återkommer i många av hans skrifter.¹³

Inledningen och avslutningen är hållna i en lätt och skämtsam stil, och man kan naturligtvis sätta i fråga, hur allvarliga Typotius avsikter med denna lärdomsuppväsning varit. Han talar t.ex. om en kvinnostat utan män fastän han tycks betvivla amasonernas existens – bakgrunden till orationen var ju hans drift med dessa gestalter. Helt klart är dock kritiken av könets ojämlikhet inför lagen ett äkta uttryck för Typotius åsikter.

Man kan fråga sig, hur Typotius ser på kvinnan i sina tryckta skrifter. I några av dem, främst *De fama libri II* ("Om ryktet, i två delar") och i någon mån *De iusto* ("Om rättfärdighet"),¹⁴ uppehåller han sig vid kvinn-

liga egenskaper. Han är på det hela taget uppskattande, och han betraktar inte det andra könet som mindervärdigt. Kvinnorna är, menar Typotius, lika måna om sitt goda rykte som männen. Över huvud skiljer sig deras dygder inte från männens. Intellectuellt är könen helt jämställda: Sapphos sånger är oefterhärmliga, och bland samtida kvinnor nämner han den italienska poeten Vittoria Colonna (1490–1547), vars dikter lästes mycket. Också i politiken strävar kvinnor efter anseende. Typotius ger mängder av exempel, de flesta från den antika historien. Således prisar han Lucretia, som inte kunde leva med skammen efter att ha våldtagits utan tog sitt liv (enligt sagan blev det orsaken till att Rom räddades från tyranniet). Drottning Semiramis var alltför högsint för att dela den äkta bädden med den som intagit hennes rike, och tack vare sin djärvhet besegrade hon Babylon, där hon regerade framgångsrikt över det assyriska riket. I sin egen tid berömmar han bland andra Englands drottning Elisabet I, som beslutsamt för krig mot jordens mäktigaste monark, d.v.s. den spanske kungen Filip II.¹⁵

Över huvud finns det ingen anledning att nedvärdera kvinnokönet bara för att männen håller kvinnorna borta med maktspråk och driver somliga till prostitution (teatern); även om det finns fördärvade kvinnor, finns det också fördärvade män, som Nero och Heliogabalus.¹⁶

Under 1400-talet hade renässanshumanister börjat utveckla tankar om att manliga och kvinnliga egenskaper inte behövde vara bundna till könet. Män kunde ha kvinnliga dygder och kvinnor manliga. De manliga stod emellertid högre.¹⁷ Även om Typotius går långt i sin syn på kvinnan, har han inte frigjort sig från dessa föreställningar, som ju bygger på den aristoteliska – och bibliska – traditionen om att kvinnans egenskaper står lägre än mannens. Sålunda citerar han i slutet av *De fama* Aristoteles beskrivning av levnadsålderns och könets brister och dygder. Kvinnans prydnad är – förutom ärbardhet – tystlåtenhet, medan handlingskraft smyckar mannen. I ett tidigare sammanhang skriver Typotius, att kvinnor vill berömmas mest för sin anständighet och skönhet. På ett annat ställe kan han utan vidare konstatera, att kvinnokönet har svårare att fastställa den verkliga innebörden av en handling, en återklang av den aristoteliska tanken att kvinnans förnuft är känslöstyrkt.¹⁸ Å andra sidan finns det kvinnor, som är överlägsna sitt kön. På tal om Semiramis säger han, att hon drevs till djärva dåd för att nå berömmelse, ingalunda ett kvinnligt drag.¹⁹

När Typotius skriver om kvinnans natur, talar han i huvudsak om bildade eller inflytelserika kvinnor ur de högsta klasserna. Det är dock inte tal om att kvinnan skall vara självständig. Det är inte passande att hon själv utser sin make, utan familjen och släkten skall godkänna giftermålsförbindelser av hänsyn till den goda ordningen i staten. Typotius avvisar å andra sidan bestämt tvångsäktenskap, något som i och för sig inte är särpräglat för honom. Men om makarna är lika i samhällsställning, d.v.s. inte bryter mot ståndsordningen, blir äktenskapet en gemenskap, där

”tjänarinnan är likställd sin härskare, tjänaren sin härskarinna”.²⁰ Makarna skall alltså vara jämställda i äktenskapet, en för tiden sällsynt tanke som också tycks vara främmande för de antika författare som Typotius anför. Kanske har han känt till Mario Equicola (d. 1525), lärd sekreterare hos Isabella d’Este i Mantua, som 1520 brukade liknande fraser om makars jämlikhet i sin skrift *De mulieribus* (”Om kvinnorna”).²¹

Typotius menar alltså, att kvinnor kan ha samma moraliska och intellektuella dygder som män, men att politisk handlingskraft är en berömlig manlig egenskap till vilken vissa kvinnor kan höja sig. Föreställningen att kvinnan ibland kunde överträffa sitt kön hade t.ex. uttryckts av Justus Lipsius i hans *Politicorum sive civilis doctrinæ libri sex* 1589.²² Lipsius var samtida med Typotius i Leuven, men Typotius tycks inte ha känt till hans skrifter.

Det finns likheter mellan avskriften av apologien och avsnitten om kvinnonaturen i Typotius tryckta skrifter. Tendensen att jämställa kvinnor med män är densamma, men i försvarsskriften har författaren dragit ut konsekvenserna så långt, att man väl också får se den som en uppvisning av lärda exempel. Med denna skrift har i vilket fall som helst renässansens debatt om kvinnornas egenskaper jämförda med männens satt ett avtryck i svensk miljö. Avtrycket blev dock inte beständigt: även om någon av Typotius samtida i Sverige har ansett hans apologi så viktig att den förtjänat att kopieras, försvann den snart ur sikte. När den svenska dissertationslitteraturen på 1620-talet började ställa frågan om kvinnans förmågor,²³ låg Typotius försvar bortglömt. Hans lilla oration är dock det första tecknet på att *la querelle des dames* sent omsider nått svensk miljö. Det är en märklig skrift i 1590-talets Sverige.

Noter

1. *Boken om hovmannen*, övers., inledn. och kommentarer av Paul Enoksson (Stockholm, 2003), t.ex. 277ff. För en grundlig översikt av synen på kvinnan intill omkring år 1500 hänvisas till Prudence Allen: *The concept of woman*, I. *The Aristotelian revolution*, 750 B.C.–A.D. 1250 (2:a uppl., Grand Rapids, Mich., 1997); idem: *The concept of woman*, II. *The early humanist reformation*, 1250–1500 (Grand Rapids, Mich., 2002).

2. Evas skuld debatterades flitigt sedan lång tid. Agrippas argument liknar den lärda italienska författarinnan Isotta Nogarolas (1418–1466) i hennes dialog om Adam och Eva, tryckt 1503. Isotta Nogarola: *Complete writings. Letterbook, dialogue on Adam and Eve, orations*. Utg. och övers. av Margaret L. King och Diana Robin (Chicago, 2004),

138ff. Se även Allen: *The concept of woman*, I–II, *passim* under registerordet ”Eve”.

3. *De nobilitate et præcellentia foeminei sexus. Edition critique d’après le texte d’Anvers 1529*. Utg. R Antionoli, Ch. Béné, O. Sauvage och M. Reulos (Genève, 1990). Se även t.ex. Marc van der Poel: *Cornelius Agrippa, the humanist theologian and his Declamations* (Leiden, 1997), särskilt 185ff; Margaret L. King: *Women of the Renaissance* (Chicago, 1991), 181ff; Bo Lindberg: ”Anden saknar kön.” Ett argument för jämlikhet mellan könen”, *Lychnos* 1997, 31ff; samt Otto Schönbergers inledning till Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim: *De nobilitate et præcellentia foeminei sexus*. Utg. och övers. av O. Schönberger (Würzburg, 1997), 20.

4. *Palmköldska samlingen*, vol. 371, 791–803.

5. Om Typotius se förf:s artikel ”En renässanshumanist i svensk tjänst och fångenskap”, *Personhistorisk tidskrift* 2012, 193ff, och Sten G. Lindberg: ”En okänd stockholmsupplaga av Jacobus Typotius’ Fortuna 1594”, *Lychnos* 1977–1978, 246ff. De båda nämnda verken är *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum*, 1–2 (Prag, 1601–1602; text av Typotius, gravyrer av Ægidius Sadeler, förlageteckningar av Ottavio da Strada), samt *Relatio historica de Regno Sveciæ ...* (Frankfurt a. M., 1605, senare uppl. 1606, 1678; tjuvtryck under titeln *Notæ de Regno Sveciæ*, 1605, 1606).

6. *Methodus*, i den för mig tillgängliga antologien *Artis historiciæ penus* (Basel, 1579), 357f. Att Typotius läst *Methodus* framgår av ett brev, vari han påpekar, att Bodin misstagit sig om Gustaf I:s fader (brev till Erik Sparre 1 maj 1584, E5464, RA; se även S. G. Lindberg: ”En okänd stockholmsupplaga”, 249). Typotius reflektion avser med största sannolikhet *Methodus*, 377, även 269. I den första efterskriften till Typotius *Orationes III ...* (Frankfurt a. M. 1595; en av hans agitationsskrifter mot Höga Porten), ark H3, kommenteras Bodin i en diskussion om tyrannbegreppet. Möjligen kan Typotius där i stället avse *Les six livres de la république* från 1577.

7. Typotius skepsis till amasonernas existens kan ses som ett utslag av källkritik, men han kan också ha tagit intryck av Strabon, som betvivlar sagornas sanningshalt. Se t.ex. Peter G. Bietenholz: *History and fabula. Myths and legends in historical thought from Antiquity to the modern age* (Leiden, 1994), 43ff.

8. *Ab urbe condita*, bok 34: t.ex. *Livy with an English translation in fourteen volumes*, 9. Utg. och övers. Evan T. Sage (London, 1936).

9. Typotius skriver: ”Quæ enim est illa æquitatis norma, ut quod mihi licet, huic in eadem facti spetie non liceat?” *Æquitas* har här betydelsen ”likhet inför lagen” (Otto Dann: ”Gleichheit” i Otto Brunner m.fl.: *Geschichtliche Grundbegriffe*, 2 [Stuttgart, 1978], 1002).

10. Samma tendens att ifrågasätta den götiska historiemyten, ett av vasakungarnas ideologiska fundament, finns i Typotius relation över den äldre vasatidens svenska his-

toria, medan han i sina retoriska skrifter använder goternas bragder som efterföljansvärt exempel. Östergren: ”En renässanshumanist”, 205, 211f, 216.

11. *De nobilitate ...* Utg. R. Antionoli m.fl., 85ff, 117ff.

12. Om kvinnans underordning i romersk rätt se t.ex. Thomas A. J. McGinn: *Prostitution, sexuality and the law in ancient Rome* (New York, 2003), 141ff. Romersk lag känner bara till äktenskapsbrott av hustrun. Före *Lex Julia de adulteriis coercendis* (Augustus lag om äktenskapsbrott) hade mannen under vissa omständigheter rätt att döda en otrogen hustru.

13. T.ex. *De iusto, qui est fons omnis divini & humani iuris sive de legibus lib. III* (”Om rättfärdighet, som är källan till all gudomlig och mänsklig rätt, eller om lagarna, i tre delar”), (Frankfurt a. M., 1595), *passim*.

14. *De fama libri II* har den för Typotius karakteristiska undertiteln *Opus novum, utile, lepidum*, d.v.s. ”Ett nytt, nyttigt och behagligt verk” (Frankfurt a. M., 1595). *De iusto*, se föregående not.

15. *De fama*, 12ff. Den flitige Typotius har även dedicerat en av sina orationer mot turkarna till drottning Elisabet, där hon hyllas på samma sätt: bl.a. sägs hon ha stridit djärvare än män mot jordens mäktigaste monarker. *Orationes III ...*, dedikationen, ark D2.

16. *De fama*, 14f.

17. Allen: *The concept of woman*, II, t.ex. 933f.

18. *De fama*, 258f, 23f, 223: ”Muliebris sexus debilior est ad cõfirmendam rei veritatem.” Sammanhanget och betydelsen är inte helt klara, men jag har valt att tolka meningen om kvinnokönet såsom framgår.

19. *De fama*, 12.

20. *De iusto*, 187ff.

21. Carolyn James: ”’Machiavelli in skirts.’ Isabella d’Este and Politics” i *Virtue, liberty and toleration. Political ideas of European women, 1400–1800*. Utg. Jacqueline Broad och Karen Green (Dordrecht, 2007), 67f.

22. Lindberg: ”’Anden saknar kön.’”; ds., *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen* (Stockholm, 2001), 98ff.

23. Lindberg: ”’Anden saknar kön.’”, 9ff.

How to read old maps

A methodological introduction

Stefanie Jahn*

Introduction

In recent years, maps have become part of a fruitful discussion in historical debates. For a long time, modern maps depicting historical facts have been used in textbooks to explain, among other things, war campaigns or the territory of former empires. What has now come into focus are historical maps that illustrate affairs in the language of their time. However, these maps are fundamentally different from the maps we learned to read in school. They were made for different purposes with different means and for a different audience. Thus, when analyzing old maps, it is important to consider their historical background as well as navigational, artistic and semiotic developments.

The following text points at some of the issues modern readers typically face when confronted with maps of the late Middle Ages and early modern period. For this, I will use as examples three maps that can be found in the Armoury (Museum Zeughaus) in my current hometown Innsbruck, Austria. The oldest example is Martin Waldseemüller's *Carta itineraria Europae*, a woodcut he produced between 1511 and 1520.¹ Martin Waldseemüller is one of Europe's best known cartographers of the early 16th century. His 1507 world map is one of the most precious documents in the United States Library of Congress, because it is the first map to name the New World "America". My second example is a hand-drawn map of the Tyrolean-Bavarian border region by Paul Dax from 1544.² The pen drawing is painted in watercolors. Dax was a soldier, painter for the court in Innsbruck and a cartographer. The third map discussed in this text is Warmund Ygl's printed map of Tyrol from 1604, one of the best known early maps of the region.³ As an officer for Emperor Rudolf II, he was well-educated and probably had access to earlier maps of Tyrol. His map, though relatively unknown in Tyrol, was commonly used as the best map of the region until the *Atlas tyrolensis* was created 170 years later. It also served as the basis for Joan Blaeu's map of Tyrol in his *Atlas Major* (published in 1662), which enjoyed wide publication all over Europe, despite being full of errors and inaccuracies.⁴

All the examples show more or less the same region in central Europe. But it will become obvious in the following that they represent this space

* Institut für Anglistik/Amerikanistik, Technische Universität Chemnitz

in different ways, thus exposing the artificial character of mapping. These maps also each illustrate specific aspects of old maps, not despite but precisely because they are in some respects quite ordinary examples of maps of their time. Thus, they reveal that even the most common maps are in many ways comparable to the grand and richly adorned examples that often have been examined in studies of recent decades. They epitomize the early modern view of the world and its unique conception of space and sovereignty. It is of vital importance for the modern reader to understand this difference in thinking, otherwise old maps will always be misunderstood.

The following essay is meant as an introduction to early modern maps for historians and cultural and literary scholars who have not been working with cartographic documents before. In order to uncover the issues a modern reader might encounter, I will first discuss some definitions of the word ‘map’ and their relationship to historical cartography, before turning to the medieval roots of early modern mapping. I will also cover the issue of map literacy because it lies at the heart of the question of how maps can shape a society’s worldview. Finally, I will focus on the philosophical, political, artistic and semiotic developments illustrated in these cartographic documents, which primarily distinguish them from modern maps. What we will see is that, despite differences in conceptions, the maps analyzed in this text and their contemporaries are the ancestors of the maps we use today. But as with medieval texts, we first have to learn to understand their language in order to recognize their value and appreciate them fully.

What is a map?

Historically, maps are a relatively new phenomenon. Some scholars even go so far as to state that there were no maps before 1500.⁵ Part of this argument is an underlying debate on the definition of maps. As Denis Wood has shown with an impressive word cloud based on a collection of 321 definitions of the word “map” by J. H. Andrews, most definitions include the words “representation” and “surface”. In other words, they focus on the subject of maps, on what they *show*. Wood himself criticizes this definition and focuses, instead, on the function of maps as a form of communication, especially in the development of the modern state. And since he is directly linking the evolution of the territorial state and modern maps, it is only fair that he will use other conceptualizations for geographical sketches before 1500.

The discourse functions a society evolves, chooses, or has forced on it depend on what kind of society it is. Ultimately, what’s at stake are the differences in organization and structure that in the cases of the Mixtec, Jain, and medieval Christian called for pictorial genealogies

and cosmographical diagrams, but in the case of modern states call for topographical surveys and the construction of the *institution* of cartography that such surveys seemingly entail.⁶

Even though Wood is right in his qualitative differentiation between what we would consider a map in the 21st century and, for instance, medieval *portolan charts*, there is no denying that maps of the 16th and 17th centuries include many elements pointing to medieval and ancient traditions. Despite their increasing scientificity, which certainly sets them apart from the historical paintings we call *mappae mundi*, David Turnbull insists that “there has not been an ‘epistemological break’ or ‘cartographic revolution’,” but rather a continuing process that was intertwined with and accelerated by the growth of the modern territorial state and its bureaucracy.⁷ This gave maps a new purpose, which can be the basis of a different definition of maps after 1500. But it did not erase older traditions and applications of spatial diagrams.

Even today, maps can serve other purposes than the representation and communication of authority over a territory. Highly abstract maps used in public transportation, for instance, are not very helpful when trying to find a specific address or even street in a strange city. Their sole purpose is to illustrate the succession of stops and crossings of bus, tram or underground lines. The sense of place and distance they communicate only vaguely resembles geographical realities. Nevertheless we call these diagrams maps.

This example also points to another problem in Denis Wood’s focus on maps as an expression of stately authority: authorship. Even though the majority of maps might still be produced or commissioned by state governments, there is today a growing number of maps that is being produced for simple non-governmental tasks. These types of maps might represent public transportation lines, the route to a shop in a shopping center, or an alpine valley with its hiking trails, huts and other points of interest for tourists. Apart from the tax revenue that might be acquired due to actions resulting from the use of these maps, the state is not an actor in these scenarios and these maps can be drawn entirely without its participation.

And finally, even state-authorized maps communicate different messages that might refer back to medieval traditions. Their decorative functions are as important as their content. They might solve legal disputes over borderlines or raise these types of questions in the first place by visualizing territory. These last points will be discussed in a later part of this article.

Using function as a guiding principle for developing a definition of the word ‘map’ is thus not productive. In their seminal *History of cartography*, David Woodward and J. B. Harley use another approach. Instead of focusing on the subject or function of maps, their definition emphasizes the cognitive process of the act of mapping: “Maps are graphic representations

that facilitate a spatial understanding of things, concepts, conditions, processes or events in the human world.”⁸ This “spatial understanding” is usually the starting point of any map and thus enables us to include a wide variety of phenomena that we call “maps” in everyday language: sketch-maps, diagrams of public transportation systems, maps of fictional places or other planets, and a broad range of historical maps.

Ancient and medieval traditions

The two most influential types of medieval cartography were portolan charts and *mappae mundi*. Portolans were originally based on antique *periploi*, books of sea routes that include lists of ports, cities and landmarks with distances and other important information for navigation along a coastline. Later these were complemented with charts representing the course of a coastline, with the names of the landmarks recorded in a ninety-degree angle to the shoreline, an element featured on many maps of later centuries. The biggest advantage of portolan charts was the possibility to draw rhumb lines representing straight courses through a body of water, usually the Mediterranean Sea, thus allowing for crossings instead of coastal navigation.

A similar type of document for travel on land was the *itinerarium*, a list of stations (cities, landmarks, etc.) to get from A to B, including the distances between stations. These were usually sufficient for long-distance cross-country travel, for instance for pilgrimages or trade.⁹ However, there are a few charts illustrating early forms of overland travel. The best known is the Ancient Roman *Tabula Peutingeriana*, a chart of the entire Roman road network. In its design it is more similar to the famous London underground map than to a topographical map, using mostly straight lines and distorting the shape of the European continent beyond recognition to fit it on an oblong parchment scroll. But, of course, its purpose is not that of a topographical map, it does not try to represent the three-dimensional space of the Roman Empire. It is rather a more graphical version of an *itinerarium*, giving additional information due to its two dimensions (e.g. intersections of multiple crossroads) and a few geographical features, such as major rivers or mountain ranges. What David Turnbull writes of portolan charts also applies to *itineraria* such as the *Tabula Peutingeriana*: “it was directionality – the attribution of direction to the observational and experiential phenomena in analogue rather than digital form – which allowed the process of assemblage of the heterogeneous elements on the portolan charts.”¹⁰ Despite superficial similarities to some types of modern maps, the analogue form of their creation distinguishes portolan and itinerary charts from the maps we use today.

Mappae mundi are often referred to as medieval world maps, but that is not quite accurate. Rather, they are paintings including geographical,

historical, religious and mythical elements. They do not represent the earth as it is, but a philosophical idea of the world. The two best-known examples, the Hereford and the Ebstorf *mappae mundi*, both show the known world as the body of Christ, with his head, hands and feet on the top, sides and bottom of the drawing, respectively. Jerusalem is set at the center, as the navel both of Christ's body and of earth itself. The representation of this city is a good example of how medieval *mappae mundi* include information, but not for geographical purposes but to illustrate a religious or philosophical point. Jerusalem is the city of the alleged deeds and crucifixion of Jesus and as such, it must be the center of the Christian world. The further away one moves from this center, the stranger nature becomes. The edges of the world are the place for monstrous races, corrupted bodies and ancient myths, but also of the Garden of Eden, inhabited by Adam and Eve. Other elements of the Old and New Testament, such as Noah's Ark and the tower of Babel, can be found on those paintings as well. Thus, they link place, history (or what was considered historical in the Middle Ages) and myth on one piece of parchment.¹¹ Appropriately, the historian Anna-Dorothee von den Brincken calls them "Geschichtsgemälde" ("historical paintings").¹² Similar to the *Tabula Peutingeriana*, the purpose of *mappae mundi* is not to provide a navigational tool, but rather an image of the complexities and traditions of the Christian world, all condensed in the body of Christ.

At the dawn of the Age of Explorations, the rediscovery of the work of the ancient mathematician Ptolemy proved the first turning point in the shift from the medieval idea of 'mapping' geography, mythology and history to our modern understanding of mapping geographical features of the world. His *Geographia* introduced 15th century cartographers to the mathematical principles of projecting a three-dimensional space on a two-dimensional surface, and thus grounded the idea of a map in what we now call the natural sciences. This not only allowed for a different kind of mapping on a smaller scale, but it also opened up the early modern view of the world to the explorations and discoveries that were about to change it radically.¹³

But before turning to our examples, maps of the 16th and early 17th century, to find traces of these medieval traditions, it is necessary to take a short look at how we read and understand the semiotic system we call a map.

Map literacy – now and then

Despite being surrounded by maps everyday in the Western world, we need to learn how they communicate information at some point in our lives. We usually acquire this map or cartographic literacy in early school years, in geography or similar classes. But because we learn to read maps

at a relatively young age and are then confronted with them regularly, we are unaware of their centrality to our thinking. Today, it is hard to imagine a world without the mapping of space.¹⁴ We do not even need to use paper maps anymore. Instead mapping software, satellite navigation and online services have become ubiquitous in the Western World. This has led critics to conclude that after centuries of relying on atlases and globes for a sense of our place in the world, their use and, with them, analogue forms of orientation are in decline. But even if that is true, I argue that map consciousness, the “ability to think cartographically and to prepare sketch maps as a means of illuminating problems,” is increasing due to the permanent use of GPS in our smart phones and cars, which constantly shows us where we are on a map.¹⁵ And despite the occasional reports about the inability of students to find certain countries on maps or globes, most of us are generally aware of the shape of the globe and recognize its oceans and continents. We know the outlines of our home countries and have a rough cartographic understanding of our direct environments. In this sense, we know our place in the world.

However, this geographic awareness is a product of the introduction of school atlases in the 19th century. Before that, only certain interest groups, military and merchant personnel, discoverers and ruling elites, were confronted with maps. There was simply no need for maps in the everyday lives of most Europeans. Pilgrims, for instance, the medieval version of today’s traveling tourists, could easily find their way to Rome or other places with the help of *itineraria* and pilgrims’ travel journals. Even if they saw maps on their travels, it is doubtful they would have recognized the signs and shapes as representations of countries they traveled through, or even their home countries.

Because we are constantly made aware of the geographic shapes around us, we never deliberate on the fact that the representation of space in maps is highly artificial, made possible only by measurements and mathematical functions. The perspective of a map cannot even be matched by climbing a high mountain: “The map reader is not so much above space as outside it.”¹⁶ Thus, it should not be so inconceivable that many ancient civilizations might not have had maps in our modern sense.¹⁷ Of course, there are some very old sketches and diagrams that illustrate spatial relationships but we would hardly call them maps. As Denis Wood argues, maps might not be the universal constant of human interaction that we believe them to be.¹⁸

Also, the field of geography was not ‘invented’ until the 16th century, when it developed into a subject distinct from cosmography.¹⁹ The new field was based on the mathematical principles as explained in Ptolemy’s *Geographia*, and thus required a basic understanding of Euclidean geometry. The study of mapmaking, cartography, is even younger as an academic discipline.

In order to understand these new geographic sketches and maps conceptually, the early modern map reader needed “a broader familiarity with the mathematics and geometry of spatial representations.”²⁰ Thus, map literacy in a region depended on the general level of education. In Italian merchant cities of the late 15th century, for instance, there was a “high level of visual literacy as a result of geometrical training in the *abacco* which involved the recognition of simple spatial and volumetric relations together with mathematical and proportional calculations.”²¹ As Leslie Cormack explains, growing cartographic literacy in 16th century England was part of a larger development that favored literacy and education in a growing number of careers: “The goal of education ceased to be only a career in the church; government offices, secretarial positions, and eventually gentry culture and patronage possibilities all provided new incentives for achieving a certain level of education.” Colleges in Oxford and Cambridge became not only places of learning but also of meeting the right people for the chosen career path. This altered the demographics of the universities’ student bodies, and led to a diversification in possible subjects and their curricula, which became “more general, secular, and worldly.”²²

Additionally, the newly founded trade agencies, such as the Dutch *Verenigde Oostindische Compagnie* and the English East India Company, developed their own training programs, which included navigational and geographical instruction. Independent educators and mathematicians became important stimulators for the introduction of maps into these less formal places of education. Their students would then carry on the work and argue for the usefulness of maps in general: “As men in governance and investment positions became more comfortable reading and interpreting maps, maps were increasingly seen as a source of information and beauty.”²³

The developments in both formal and informal education reveal that the spread of geographical literacy, including training in map reading, was mainly inspired by the needs of trade and commerce. But the increased map consciousness among European elites also led to map use in other areas, especially for legal, military and political purposes. Courts began to allow maps as evidence when trying disputes over landownership. In military campaigns and fortification, maps were increasingly used to assess surrounding areas. Maps also became useful in solving international political conflicts, such as the dispute over the Moluccas in the early 16th century. Finally, and most importantly, maps gave students of cartography a new “sense of space and place” that would eventually lead to newly formed ideas of themselves based on geographical entities: European and national identities.²⁴

Territory, borders, localization

The growth of cartography only came about with the idea of what we now call the territorial state. For most of the Middle Ages, a monarch ruled over people, not space. Knights swore allegiance to certain noblemen or families, not to a duchy or an empire. This resulted in realms without clear borders, enclaves and exclaves, and a fading authority toward the limits of a ruler's domain.²⁵ The idea of a territorial state, based on rule over space, gave rise to an enormous demand for knowledge of what that space actually looked like. "Cartography became an instrument of rule in the sixteenth century. It was initially adopted for war."²⁶ This first bloom of the use of maps in military campaigning points to one of the problems modern readers tend to have with early modern maps: their representation of territories and borders, which is inconsistent and ambiguous. Drawn at a time when the concepts themselves were only just developing, the cartographic representation of complex medieval allegiances can be difficult to grasp for a modern reader, who has been educated in an age of (mostly) clear borderlines that shape our identity from early on.²⁷ But this cartographic recording of the seemingly chaotic system of allegiances also offered chances: "Cartography revealed anomalies and suggested new possibilities. While early maps portrayed the space of the dynastic realm, they also implied a rationalization of that space – its demarcation and homogenization."²⁸

This performative function of maps is important. Especially in the Age of Discovery, rulers were able to use maps to claim lands or draw borderlines in faraway provinces without having to leave their palaces. In the beginning, the real implications of these symbolic acts might have been small. A good example is the Cantino world map of 1502, which claimed Newfoundland as a Portuguese colony by drawing it to the east of the vertical Tordesillas line and calling it "Terra del Rey de portugual." Of course, Portugal never actually took possession of the island and the claim was ignored by other European powers. But this foreshadows the division of Africa and the Middle East by European colonizers of the 19th century simply by drawing straight lines on maps that, in some cases, serve as border lines until today. And, of course, the Tordesillas line itself did have real consequences for the Spanish and Portuguese colonization of South America. In order to enlarge their respective claims, Portuguese and Spanish cartographers drew the line further to the west or east, respectively. They could do that because, at the time, it was not possible to determine longitude accurately. On the ground in South America, the manpower and routes of the conquistadores was more relevant than the position of a place in relation to an arbitrary geographic line. So today Portuguese is spoken only in the easternmost country of South America.²⁹

Of course, all maps, including the ones analyzed in this text, represent

Figure 1. Paul Dax: *Tyrolisch-bayerisches Grenzgebiet*, 1544 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

certain territories and their boundaries. It is clear in their titles, but also if one looks at the maps themselves. Dax and Ygl, for instance, chose to represent the territory of Tyrol, because they had an idea of what that entailed. However, it was not generally common to consistently name regions or realms on maps. Some only specified historical regions (e.g. former Roman provinces), others included contemporary kingdoms. Very often there was no pattern whatsoever in naming spaces on maps, and those regions that were named were not demarcated in any way. Even more interesting is Waldseemüller's map of Europe. According to Michael Biggs, the Ptolemy-editions of the 15th century traditionally did not include a specific map of Europe and medieval Europeans tended to think in terms of the *oikoumene*, i.e. Christendom, as a unifying identity.³⁰ By representing Europe as a continent, joining all the different reigns and regions on one map, Martin Waldseemüller expresses a novel idea that would eventually contribute to the construction of a common European identity.³¹

While the Waldseemüller and Ygl maps do not include borders and only give the names of some regions, Dax's map's specific purpose is to illustrate the Tyrolean-Bavarian border region (Figure 1). As Thomas Horst explains, Dax's map is a so-called "Augenscheinkarte" (survey map), representing a certain territory for judicial or administrative purposes. These maps were always hand-drawn, usually for a court case, and represent space in a blend of plan and front view. Their German name derives from the idiom "in Augenschein nehmen" – to peer, because they were usually based on a field survey by an impartial, sworn artist or cartographer. Dax's map is also based on a site survey lasting several days.³² The border is represented by a red line, climbing mountains and crossing rivers from left to right. This red line is at the same time obviously artificial, due to the seemingly natural coloring of the landscape (brown and green for mountains and woods, and blue for rivers), which is in strong contrast to the bright red line; while being embedded in the natural landscape, because it follows the course of rivers and mountain ranges. The representation of the border in a map seems to be a relatively recent concept, because Dax felt the need to include an explanation. On the top and bottom left of the map he noted, in text, that the area of Tyrol is shown from the bottom "hinauf bys an den roten Strich" ("up to the red line") whereas Bavaria is shown from the top of the map downwards ("Bayrisch gebirgk hinab bys an den roten strich"). Catherine Delano-Smith confirms this impression when she writes that the representation of political boundaries was not common on maps until the second half of the 16th century.³³ Thus, this map was part of a larger development, as it was explicitly drawn to represent the border in an official document and to settle border disputes that had been going on for decades between the Duchy of Bavaria and the County of Tyrol.³⁴

Other typical lines we find on modern maps are roads and highways. Indeed, the sole purpose of many maps was to display the infrastructural network of a given area. Dax's map, however, does not include any roads, bridges or other elements of infrastructure, which is actually not atypical for maps of the period. As has been mentioned before, most early modern maps were not drawn as road maps and travelers were much more likely to use written itineraries.³⁵ Waldseemüller's map is an exception. As its title, *Carta itineraria Europae*, suggests, he relates his map to the itinerary tradition. However, this is not a road map in a modern sense. Waldseemüller indicates routes between cities in the shape of pointed lines. But these are only abstract connections and do not give any information on the course, condition or surface of the road, or distance between two cities. Ygl's map includes only one route over the Fern Pass, represented as a dotted line. It is one of the major passes through the Alps, based on the Roman Via Claudia Augusta. The map also prominently features bridges over the river Inn (even though there are no roads leading over these

bridges) and boats on the same stream, referring to shipping.³⁶ But it does not indicate specific harbors or landing stages. Thus, the bridges and ships only serve as general indications of trade and infrastructure, not as a directory to specific sites.

Apart from the conceptual problems of what to represent on a map, one of the most significant practical issues for early modern Europeans was to determine their position. With no accurate method of time measurement, it was very difficult to give even a rough estimation of longitude. There was no agreement on the length of a degree and, for that matter, most countries did not have standard measuring units anyway.³⁷ While this was only impractical at times within the relatively well-known space of Europe, it was common for ships traveling the oceans to get lost until they made landfall because of the limited accuracy of navigational instruments onboard ships.³⁸ And of course, maps at the time could only be as accurate as the best measurements would allow.³⁹

But the purpose of these maps was not necessarily to aid with navigation. Depending on their size and material, it would even have been impractical to use them during travel. As much as one might have wanted to look at them to find one's home town or province and thus one's place in the world, maps were also a decorative element in rich households, demonstrating the host's wealth and power.

Decorative aspects

Early maps had representative functions. As Michael Biggs writes, maps on display in royal households served several functions: "to gain geographical information, to indulge an interest, or simply to represent the fact of their [the princes'] dominion."⁴⁰ The many images one can find on maps up until the 18th century mostly serve this representative purpose. Their use on a map hints at the medieval roots of mapping (especially *mappae mundi*) and the early entanglement of mapmaking and painting. Denis Cosgrove points to the townscape paintings of late 15th century Venice, which "combined complex perspectives with topographical detail of an almost cartographic accuracy," while at the same time adhering to Renaissance ideals regarding beauty.⁴¹

That is not to say that the images on maps are purely decorative. Many are used as placeholders for more complex phenomena, pointing to economic, cultural or natural resources, especially in regions that are less well known or regarded as exotic. Europe and Tyrol were well known spaces in the 16th century, so the maps analyzed in this text include not as many images as contemporary examples, representing, for instance, the New World.⁴² Still, the Waldseemüller map with its image of Neptune riding a big fish (possibly a whale) in the Mediterranean proves a good example of this decorative quality of maps and their images. It is also a

Figure 2. Martin Waldseemüller: *Carta itineraria Europae*, 1511/20 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

reminder of a figure found on Waldseemüller’s *Carta Marina* of 1516: King Manuel I of Portugal, riding a whale in the Indian Ocean, southeast of Africa. That image is not simply a pretty portrait of the king, but an affirmation of Portugal’s claim to being a naval super power. Its placement alongside the African coast, which was first explored and circumnavigated by the Portuguese, is no coincidence and cannot simply be attributed to the often mentioned *horror vacui*, the idea that empty spaces on maps and other works of art needed to be filled. These kinds of images usually carry with them further information and they want to provide the reader with a certain impression of the represented region or the world as a whole.

Similar signs of empire on maps are coats of arms representing the ruling family of a region. The map of Paul Dax includes only two coats of arms: that of Tyrol and that of Bavaria, which are facing each other from opposite sides of the map. In contrast, Waldseemüller’s map is full of them (Figure 2). He includes not only the coats of arms of the major European dynasties, but also those of smaller principalities, provinces and cities. The map itself, and thus Europe, is framed with them. “Political authority [is] symbolized outside space.”⁴³ The major European powers are represented by their coats of arms on top of Europe, with the coat of arms of the Vatican at the center and slightly bigger than the others. Thus, the European monarchs, as represented by their slightly more abstract

emblems, dominate the continent pictographically and factually, with God's representative on earth as *primus inter pares*. But while they are shown as rulers over (an image of) the European space, the coats of arms are themselves symbols of the king or queen, not defining the realm "geographically, by its spatial extent", but personally.⁴⁴ Both the images and coats of arms mentioned thus refer back to the traditional personal rule of the Middle Ages, while they are being used as signs of the newly developing idea of the territorial state unified by what is to become the idea of a geographically and culturally distinct nation.

Later, the outline of regions and nations would take over that role to form what Thongchai Winichakul called the "geo-body". The publication and wider distribution of maps, beginning in the late 16th century, "engraved the distinctive shape of a particular territory on the imagination."⁴⁵ Dutch republicans, for instance, would use and popularize the map turned image of *Leo Belgicus* in their fight against the Habsburg regime. The image depicts a heraldic lion superimposed on the outlines of the new Dutch Republic. There are also other versions of this map, including less or more of the original provinces and thereby changing the political message. This geo-body in its republican version demonstrates that semiotic shift of maps from coats of arms to the outlines of regions: The geo-body is impersonal, i.e. it is not connected to the person of a ruler; and natural in the sense that it is grounded in the natural world.⁴⁶ The so-called Aleph maps of the 19th century make use of the geo-body in a similar way. In those maps, William Harvey colored and distorted the geo-bodies of many European countries to form people in national dress or other symbols of the nations for caricatures. He could do that because of the use of maps in general education, which made Europeans increasingly aware of the shapes of countries and made it possible for them to recognize and use these outlines as placeholders for more general ideas of those nations.

Thus, not only elements but also the maps themselves were objects of art, valued for their aesthetics as well as geographical content. Indeed, mapmaking and painting were closely connected enterprises in the Renaissance, which is evident not only from the biographies of early mapmakers, but also from references in artworks.⁴⁷ Their artistic value was especially important for rulers across Europe who viewed them as "precious objects whose possession was both a source of amusement and princely diversion." By looking at them, the monarch could at the same time oversee his entire empire and a work of art symbolizing his power. Accordingly, monarchs made a point of collecting and publicly displaying maps for the entertainment of their subjects and as a sign of their own power and (geographical) wisdom.⁴⁸

Map signs

The use of signs and legends, not only in historical but in all maps has long been neglected as a subject for academic discourse. Fortunately, Catherine Delano-Smith's contribution to the *History of cartography* established a groundbreaking basis for further research into this field.⁴⁹ Because we grow up with well-ordered and more or less standardized atlases, it is often difficult for modern readers to fully understand the signs used in early modern maps:

The notion that there was such a thing as a conventional sign in the context of premodern printed topographical maps is just one of the myths concerning map signs that colors the modern reader's pre-conception of map signs, in the Renaissance in particular and in the history of cartography in general.⁵⁰

Delano-Smith lists a number of "long-cherished misconceptions" about Renaissance maps, such as an increasing standardization of map signs and more detailed representations due to printing.⁵¹ The issue of standardization is especially important. Its lack is one of the most obvious differences of historical and our modern maps. Even though Denis Wood challenges the notion of standardized signs and legends on modern maps, we at least assume that they are coherent.⁵² Renaissance maps on the other hand are inconsistent in their use of signs, even when they were drawn by the same cartographer. There were simply no organizational mechanisms to ensure the use of one paradigm. No craft guilds, professional institutions or commercial companies were able to draw up rules or instructions and then implement them on a wider scale. Even contemporaries commented on this "semiotic anarchy."⁵³ It was not even common to include legends to explain the signs used. Delano-Smith's conclusion is important: "standardization was simply not a Renaissance ideal and [...] modern commentators are misguided in expecting it."⁵⁴

Ygl's map is the only one of my three examples that provides the viewer with a legend. It differentiates nine signs for different kinds of settlements (city, village), institutional sites (market, abbey, church, castle, etc.) and, interestingly, also includes the sign for a grape vine. As Catherine Delano-Smith shows, agricultural signs were usually only included, "where something unusual merited a remark."⁵⁵ The differentiation of settlements and institutions on the other hand was common practice. What is interesting in Ygl's map is that he still goes to the trouble of providing individual views of many towns despite his catalogued signs which he draws over the towns' buildings. His mountains are mostly groups of the typical molehill-shape and the most important or recognizable are named but not individualized. Most of the mountain passes are represented in the shape of mountains, as was common at the time. But the Brenner Pass is an

Figure 3. Detail from Warmund Ygl: *Karte von Tirol*, 1604 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

exception to this rule, being (correctly) pictured as a valley. What stands out is the big glacier (“Der Groß Verner”) in the center of the map, covering much of the Stubai and Ötztal Alps (Figure 3). It is drawn as a continuous area, almost like a blanket placed over the mountains, a not uncommon imagery in the German language. Its size and the crevasses indicated by black convex spots on the glacier reveal the impassability of this part of Tyrol. It is the first representation of an Alpine glacier on a map.⁵⁶

Because Dax’s map of the border region is hand-drawn, all lines and signs naturally have individual features. However, he uses some abstract signs: his trees are drawn as cones and those mountains that are not explicitly named and individualized resemble the molehill shape. In this respect, Dax’s hand-drawn map is not as semiotically distinct from the printed maps as one might think.⁵⁷ Houses are typified but cities are individualized, usually drawn as a group of houses and a church. Names of mountains, settlements and other landmarks are all inserted in frames and

Figure 4. Detail from Paul Dax: *Tyrolisch-bayerisches Grenzgebiet*, 1544 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

accentuated with their white background as opposed to the green and brown coloring of the landscape (Figure 4). Even names that were added later, are glued on in the shape of little boxes to set them apart from the landscape. Dax uses black and red ink to distinguish between Tyrolean (black) and Bavarian (red) landmarks. Their names are an important part of the map, especially in relation to the border and their territorial allegiance.

Waldseemüller's map is drawn on a much larger scale. Thus, features of the landscape are more abstract and typified. Cities, for instance, are only indicated by a red dot and their name, with no distinction between bigger or smaller cities, or royal residences. As mentioned before, borders or regional divides do not play an important role on his map except when natural borders can be used to separate a region. Bohemia, for instance, is surrounded by molehill-shaped mountain ranges (Figure 5). This molehill type was common for the designation of individual or groups of mountains, even though the shape of the molehills could vary. It gave the viewer a more natural sight of the mountains and allowed for the inclusion

Figure 5. Detail from Martin Waldseemüller: *Carta itineraria Europae*, 1511/20 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

of individual features.⁵⁸ But Waldseemüller also employs another method of indicating mountains, which emphasizes their areal extent rather than their shape or height. His drawing of the Alps, the Black Forest and other mountains resembles a dark area (colored in brown) interrupted by rivers and lakes at the side of which he added several towns. This depiction stresses the separating properties of the mountains, the fact that they are a barrier that can only be crossed through a small number of routes which Waldseemüller, of course, adds. The mountains themselves are an unknown (and perhaps) unknowable brown mass, but the routes through this barrier are the focus of his map. However, this was a less common method for the indication of hills or mountains in early modern maps:

“profile signs are easier than plan view signs to recognize because they match the average map user’s personal experience.”⁵⁹ Waldseemüller uses similar methods for the suggestion of large woods, sometimes drawing individual trees and sometimes surrounding groups of them with a line and coloring the area green. In the Bavarian Forest (today the border region between the German state of Bavaria and the Czech Republic) he combines the mountain area sign with molehills and trees to illustrate the wooded hilly landscape. But as Delano-Smith demonstrates in her study, there does not seem to be any connection between the tree sign itself and the represented kind of tree or thickness of the forest and these signs should not be interpreted beyond general assumptions. In fact, a lot of the wooded areas in Europe are not drawn as such, probably because woods were far too common to be included everywhere on the map.⁶⁰

Conclusion

Working with early modern maps poses challenges. Depending on the definition of the word ‘map’, the objects at hand might not be considered maps at all. Thus, our tools for map reading, with which modern readers are supplied during their schooldays, are usually not helpful because these old maps were made for different purposes and addressees. They use a different language to communicate information and they attach importance to information that a modern audience might find unnecessary. To understand this language, it is important to understand the development of territorial rule as opposed to the personal rule of the Middle Ages. It is also paramount to understand the pictorial and semiotic development, since these maps are at the root of our modern map symbolism.

These same issues also make old maps an important resource for historical research. They force us to think differently about space exactly because they are different from the maps we are used to, providing a thought-provoking expression of the worldviews of their creators and original audience. Once we learn how to read them, they communicate fascinating information about the landscape they depict. They can be an important source for historians and cultural studies scholars, offering unique insights into the conceptions of space of their creators, which written texts can only provide in a limited way.

Because of that, they also force us to think about modern maps and the importance and meaning we place on them. The geographically accurate representation of a landscape that we value in contemporary maps and satellite images was not necessarily the goal of early modern cartographers. Once this different approach to mapping has taken hold, it is easy to see that most contemporary maps are, in fact, not geographically accurate at all. Despite careful measurements of our earth’s surface, maps can only include a certain number of elements of a landscape’s features. These

features have to be abstracted in order to make the map readable. And, of course, every choice for inclusion and abstraction is, in the end, a choice representing certain power structures that place importance on some and exclude other elements. It is not surprising that this challenge to the standard map communication model was publicized in the 1980s by J. Brian Harley, a map historian appealing to the works of Jacques Derrida and Michel Foucault. His work on old maps led to new insights in dealing with contemporary maps and created what we now call critical cartography, in which maps are no longer viewed as neutral, scientifically grounded sources of information.⁶¹

Apart from their historical value, the study of old maps is relevant for this insight. They are

not just the decorative treasures of the collector's cabinet but [...] active instruments of power. Maps can be read as a record of a clash between cultures, of conflicting ideologies, of ethnic attitudes and stereotypes, and of the values that different societies attach to the land. Maps always conceal more than they seem to show. Maps are often a record of myth as much as of a real geography [...], and they represent relentless religions and a crusading search for wealth far more than an abstract pursuit of human knowledge. Every map has several faces and more than one level of meaning.⁶²

Thus, maps are texts that can be deconstructed and interpreted with the instruments of cultural and literary studies. They carry meaning beyond showing us where a particular place is situated. By employing critical theory to analyze maps, it is possible to gain a better understanding not only of the maps themselves but also of the societies that produced them. This is true for contemporary maps, but even more so when dealing with historical maps. When read critically, they can be an instrumental source for research, not just in the fields of geography and history. This essay has been an attempt to invite historians of other specializations into the discussion, by introducing them to the relevant terms and concepts, and with the hope that they will contribute to and enrich the debate on early modern mapping.

Notes

1. Martin Waldseemüller: *Carta itineraria Europae*, 1511/20, Inv.-Nr. K 9/39 (TLMF, Historische Sammlungen), Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck.

2. Paul Dax: *Tyrolisch-bayerisches Grenzgebiet*, 1544, Inv.-Nr. K 9/42 (TLMF, Historische Sammlungen), Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck.

3. Warmund Ygl: *Karte von Tirol*, 1604,

Inv.-Nr. K 9/43 (TLMF, Historische Sammlungen), Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck.

4. Cf. Thomas Winkelbauer: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter* (Wien, 2003), 309.

5. Cf. Dennis Wood: *Rethinking the power of maps* (New York, 2010), 20–25.

6. Wood: *Rethinking the power of maps*, 27.
7. David Turnbull: *Masons, tricksters and cartographers* (London, 2005), 92.
8. David Woodward & J. B. Harley: "Preface," in Woodward & Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 1. Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean* (Chicago, 1987), xvi.
9. Cf. David Turnbull: "Cartography and science in early modern Europe. Mapping the construction of knowledge spaces," *Imago mundi* 48 (1996), 16.
10. *Ibid.*, 10.
11. Cf. Michael Biggs: "Putting the state on the map. Cartography, territory, and European state formation," *Comparative studies in society and history* 41.2 (April 1999), 377.
12. Cited in Ute Schneider: *Die Macht der Karten. Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis heute* (Darmstadt, 2004), 27.
13. Cf. Biggs: "Putting the state on the map," 379; Denis Cosgrove: "Mapping new worlds. Culture and cartography in sixteenth-century Venice," *Imago mundi* 44 (1992), 66, and Jordan Branch: *The cartographic state. Maps, territory, and the origins of sovereignty* (Cambridge, 2014), 6.
14. Cf. Turnbull: *Masons, tricksters and cartographers*, 92–93.
15. Leslie B. Cormack: "Maps as educational tools in the Renaissance," in Woodward & Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 3. Cartography in the European Renaissance, Part 1* (Chicago, 2007), 636.
16. Biggs: "Putting the state on the map," 378.
17. Kai Brodersen, for example, makes an interesting case for a mapless Roman Empire in *Terra cognita. Studien zur römischen Raumerfassung* (Hildesheim, 1995).
18. Wood: *Rethinking the power of maps*, 19–25.
19. "[W]hile the subject of cosmography was the globe and its relationship with the heavens as a whole, picturing the earth as an integral part of the cosmos, geography had a narrower focus, concentrating specifically on the earth itself." (Cormack: "Maps as educational tools in the Renaissance," 622); cf. also Cosgrove: "Mapping new worlds," 66–67.
20. Cosgrove: "Mapping new worlds," 69.
21. *Ibid.*
22. Cormack: "Maps as educational tools in the Renaissance," 623–24.
23. *Ibid.*, 633.
24. Cf. *ibid.*, 635–36.
25. Cf. Biggs: "Putting the state on the map," 385–86.
26. *Ibid.*, 380 and then further 387–88. Cf. Cosgrove: "Mapping new worlds," 67–68.
27. It is now perfectly normal to know the shape of a country by drawing its borders. "Published maps [...] engraved the distinctive shape of a particular territory on the imagination. This familiar shape provided an alternative symbol of political authority" (Biggs "Putting the state on the map," 390).
28. Biggs: "Putting the state on the map," 386.
29. Cf. J. B. Harley: *Maps and the Columbian encounter* (Milwaukee, 1990), 63–65.
30. Again, this identity is based on belonging to a certain group of people (with the same religion) as opposed to the space these people inhabit.
31. Cf. Biggs: "Putting the state on the map," 392–93 and Cormack: "Maps as educational tools in the Renaissance," 636.
32. Cf. Thomas Horst: "Augenscheinkarten – eine Quelle für die Kulturgeschichte," *Akademie aktuell. Zeitschrift der bayerischen Akademie der Wissenschaften* 2010.1 (2010), 39–41.
33. Catherine Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," in Woodward / Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 3. Cartography in the European Renaissance, Part 1* (Chicago, 2007), 555–56.
34. Cf. Thomas Horst: *Die älteren Manuscriptkarten Altbayerns. Eine kartographiebhistorische Studie zum Augenscheinplan unter besonderer Berücksichtigung der Kultur- und Klimageschichte* (München, 2009), 88–89.
35. Cf. Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," 568.
36. Cf. Ingrid Kretschmer, Johannes Dörflinger & Franz Wawrik: *Österreichische Kartographie. Von den Anfängen im 15. Jahrhundert bis zum 21. Jahrhundert* (Wien, 2004), 45.
37. Cf. Turnbull: "Cartography and science in early modern Europe," 12, and Felipe

Fernández-Armesto: "Maps and exploration in the sixteenth and early seventeenth centuries" in Woodward & Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 3. Cartography in the European Renaissance, Part 1* (Chicago, 2007), 746–47.

38. William Bradford's *History of Plymouth plantation* is a good example. In the early chapters of his story, Bradford declares Virginia the goal of the Puritan's journey, but they make landfall in what is today Cape Cod. Because it is quite late in the season, the ship's captain refuses to sail south and so the Puritan Colony is set up in Massachusetts. Cf. William Bradford: *Of Plymouth plantation* (New York, 1994 [1669]), 60.

39. John W. Hessler, referring to M. J. Blakemore and J. B. Harley, elaborates on the different types of accuracy and the processes behind them in "Warping Waldseemüller. A phenomenological and computational study of the 1507 world map," *Cartographica* 41.2 (2006), 102–04.

40. Biggs: "Putting the state on the map," 381.

41. Cosgrove: "Mapping new worlds," 69.

42. Chapters 6–8 of my forthcoming doctoral thesis will discuss maps of the New World intensively.

43. Biggs: "Putting the state on the map," 392.

44. *Ibid.*, 390.

45. *Ibid.* On the subject of the geo-body, cf. Thongchai Winichakul: *Siam mapped. A history of the geo-body of a nation* (Honolulu, 1994).

46. *Ibid.* and Richard L. Kagan & Benja-

min Schmidt: "Maps and the early modern state. Official cartography," in Woodward & Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 3. Cartography in the European Renaissance, Part 1* (Chicago, 2007), 673–74.

47. One of the most famous paintings featuring a Visscher map in the background is Jan Vermeer's *The art of painting* (ca. 1662–65).

48. Kagan & Schmidt: "Maps and the early modern state," 677–79.

49. Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," 528–90.

50. *Ibid.*, 529.

51. *Ibid.*, 529–31.

52. Cf. Wood: *Rethinking the power of maps*, 67–72.

53. Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," 532.

54. *Ibid.*, 534.

55. *Ibid.*, 574.

56. Cf. Kretschmer, Dörflinger & Wawrik: *Österreichische Kartographie*, 45.

57. Cf. also Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," 529–30.

58. Cf. *ibid.*, 549.

59. *Ibid.*, 550.

60. Cf. *ibid.*, 552 and 574.

61. Cf. Jeremy W. Crampton: "Maps as social constructions. Power, communication and visualization," *Progress in human geography* 25 (2001), 236–38.

62. Harley: *Maps and the Columbian encounter*, xii.

Errata

I förra numret av *Lychnos* finns ett antal fel gällande handledare för avhandlingar i idé- och lärdomshistoria. Jag beklagar djupt de felaktigheter jag blivit uppmärksam på och meddelar här de korrekta uppgifterna:

Nr 63 Elisabeth Mansén: *Konsten att förgylla vardagen* (27/5 1993) – handledare Svante Nordin, ej Gunnar Broberg

Nr 160 Andreas Önnersfors: *Svenska Pommern* (6/6 2003) – handledare Svante Nordin, ej Svante Nordin & Gunnar Broberg

Nr 172 David Dunér: *Världsmaskinen* (3/12 2004) – handledare Svante Nordin, ej Gunnar Broberg

Nr 177 Ingmar Lundkvist: *Kulturprosten* (30/4 2005) – handledare Gunnar Broberg, ej Svante Nordin

Nr 229 Kristiina Savin: *Fortunas klädnader* (22/10 2011) – handledare Svante Nordin, ej Gunnar Broberg

Jag beklagar det inträffade.

Ingemar Nilsson, Göteborgs universitet

Avhandlingsrecensjoner

Krigsbyttets biografi

Emma Hagström Molin: *Krigsbyttets biografi. Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skokloster slott under 1600-talet*. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2015. 272 s. ISBN 978-917-061-180-3, hft.

I denne avhandlingen er det det materielle som står i sentrum for analysen: Gjenstander og deres forflytninger i tid og rom. Gjenstandene som undersøkes er krigsbytte som ble hentet til Sverige på ulike måter gjennom 1600-tallet. Men hva slags kategori er ”krigsbytte”, spør Hagström Molin, som søker å forstå kategorien ved å undersøke flere grupper av gjenstander, deres bevegelser, transformasjoner og virkninger i svenske 1600-tallskontekster.

I tråd med forfatterens vektlegging av det materielle, kan det være på sin plass å begynne med avhandlingen som gjenstand. Det er en vakker bok. Formatet er lite, høyden lav men bredere enn standardformater og den føles lett i hånden. Fargene er dust brungrønne og noe som kanskje kan kalles elfenbenshvitt. Omslaget føles vokset, matt å ta på, og avbilder, skjønner vi ved å lese på innbretten, en bønnebok som har tilhørt en kvinne ved navn Berete Knutsdotter. Når vi bretter ut ser vi også de knyttede båndene rundt bønneboka, og ikke minst ser vi hvor sylskarp denne fotogiengivelsen er. Men det finnes også tekst: Tittelen møter oss midtstilt på avhandlingens omslag, *Krigsbyttets biografi. Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek og Skokloster slott under 1600-talet*, og under følger forfatterens navn, nederst forlagets navn, Makadam. Baksiden har passende nok bildet av reversen av den samme bønneboka, og der – på baksiden – får vi en kort framstilling av hva avhandlingen inneholder med en varemerkekode nederst.

Framstillingen gir i en kortform motivasjonen for avhandlingens undersøkelse, dens materiale og dens metode. Dette er tekst en leser skal ta på alvor som bokas selvpresentasjon, og den er også svært klar når det gjelder å framstille motivasjonen for det objektet vi

har i hånda. Det heter at gjennom 1600-tallets kriger ble verdifulle gjenstander ført bort, og mange av disse gjenstandene har endt opp i nasjonale kulturarvsinstitusjoner. Disse gjenstandene fikk fornyet oppmerksomhet i kjølvannet av Napoleons plyndringer i Europa, og fra 1800-tallets midt og framover ble de gjenstandene som var i Sverige kollektivt omtalt som ”svenska krigsbyten”, altså svensk krigsbytte, og de ble forstått som symboler for nasjonal ære. Imidlertid, påpekes det, var ikke ordet krigsbytte etablert på svensk før i 1712, og de hjemførte byttene ble tolket på et annet vis på 1600-tallet enn senere. Boka, heter det, vil diskutere praktiske omstendigheter og materielle prosesser som var med på å skape samtidens forståelse av disse gjenstandene.

Det er plyndringens konsekvenser for seierherrene som skal undersøkes, sies det videre, gjennom fem utvalgte bytter. De blir undersøkt gjennom en objektbiografisk metode, som ser på dem fra pakningen i kister på kontinentet til de endte opp i skap, hyller og museale rom i det svenske kongeriket. Denne vaskeseddelen avsluttes med setningen: ”Biografierna synliggör föremålens transformationer och deras instabila identiteter i ett längre tidsperspektiv.”

Motivasjonen i denne avhandlingen er altså å finne fram til hvordan det som i ettertid har blitt hetende krigsbytte ble forstått i sin samtid. Begrepet krigsbytte er slik inngangen til materialet, men dette er et begrep som allerede på bokas vaskeseddel blir plassert som anakronistisk i forhold til det materialet som skal undersøkes. Dette er da også bokas paradoksale utgangspunkt, den utforsker en kategori som den selv hevder er ikke-eksisterende i den tidsperioden undersøkelsen har festet seg ved. Dette er da også motivasjonen for å gjøre de helt konkrete forflytningene av gjenstandene, deres bevegelser og ulike nye kontekster til omdreiningspunkt: Gjenstandene fantes og virket i 1600-tallets institusjoner.

Avhandlingen innledes med et kapittel som presenterer problemstillinger og sentrale begreper, tidligere forskning om krigsbytter og

samlinger, teoretiske og metodiske perspektiver, og avgrensninger. Her føres vi inn i problematikken gjennom den franske diplomaten Charles Ogiers besøk i skattkammeret på Tre Kronor i 1635. Med utgangspunkt i Ogiers beskrivelse viser Molin til hvordan det hun velger å kalle ”byten”, på norsk ”bytte”, var både en særskilt kategori og gjenstander som hadde en rekke forskjellige egenskaper. Dermed virket de på ulike vis på personer som så, håndterte dem og beskrev dem. Slik angir hun det som er den ene sentrale tråden i avhandlingen – hva slags kategori er bytte? Hva er det som holder bytte sammen? I hvilken grad er det en ting? Og på den andre siden, hvilke egenskaper deler disse gjenstandene med andre gjenstander i arkiver, biblioteker og museer? Hva er de ulike måtene bytte opptrådte på og ble oppfattet på i samlingene og hvordan virket de i disse? Spenningen mellom disse to polene kan man kanskje si, utformes til et byggverk som utgjør det ene stilaset i avhandlingen.

Den andre stilaset bygges opp i spennet mellom bytte som virkning og påvirket: hvordan disse gjenstandene både ble påvirket av den sammenheng de ble satt inn i, og var medvirkende og medskapende i denne sammenhengen. De hadde altså en type aktørstatus. De var altså både ting som ble endret, og de hadde endrende effekter. Dette synes da også å være bakgrunnen for at avhandlingen setter ”objektbiografi” som sin metode.

Disse to spenningene, på den ene siden bytens karakter av å være både en ting og mange ting, og bytens tilstedeværelse som både en effekt og som effektiv, går som røde tråder gjennom avhandlingen og skaper en kompleks avhandling, der kategorier fastholdes på den ene siden, de problematiseres løpende på den andre siden. En slik radikalt historiserende inngang er vanskelig å holde fast ved i møte med et stort og komplekst arkivmateriale, men dette lykkes til fulle. Den baserer seg på et nitid og grundig empirisk kildearbeid, som den evner å formidle og organisere på teoretisk og metodisk interessante og nyskapende måter.

Molin undersøker altså en spesiell type krigsbytte, bøker og manuskripter, som tilhører det som ofte benevnes ”kulturella byten”, til forskjell fra gjenstander som tjente til lønn og overlevelse for krigens soldater. Avhandlingens materiale er fem ulike grupper av gjenstander, som ble beslaglagt primært i for-

bindelse med svensk krigføring på kontinentet på den første halvdel av 1600-tallet. Avhandlingens fire hovedkapitler behandler først hvordan disse gjenstandene kom til Sverige og hvordan de siden ble ordnet og håndtert i ulike institusjoner i årene fra 1621 til omkring 1712. Til en viss grad trekkes undersøkelsen opp til 2000-tallet, gjennom noen glimt av hvordan disse gjenstandene har blitt fortolket og hatt virkninger også utover det tidlige 1700-tall.

Det første kapitlet etablerer rammen for undersøkelsen på en svært effektiv og leservennlig måte. Molin etablerer først en rekke spørsmål som bærer resonnementet gjennom hele avhandlingen. Hun spør, ”vilka innebörder och egenskaper tillskrefs dessa ting av de personer som hanterade, betraktade och kommenterade dem? Hur gick det till när de förflyttades av kungens män från erövrade platser på kontinenten och integrerades med nya rumsliga sammanhang i det svenska kungariket? Vilka kvaliteter hos de bortförda föremålen bidrog till att skapa, forma och ordna nya rum och miljöer för samlingar? Hur har föremålens identiteter förändrats över en längre tidsperiod?” (12)

I et underkapittel gis en relativt kort gjennomgang av tidligere forskning på krigsbytte, med fokus på forskningen som har foregått på materiale i svenske samlinger fra ca. 1850 til 1950, og for de senere årene med vekt på internasjonal litteratur som har problematisert krigsbytte på måter som har vært inspirerende for Molins arbeid. Det er et visst misforhold mellom behandlingen av en tidlig svensk forskning på den ene siden og en mer nåtidig internasjonal forskning på den andre. Den svenske bibliotekshistorikeren Otto Walde blir den viktige og nærmest enestående figuren i den svenske forskningen, og hans arbeider blir også anstøtssteiner i senere kapitler. Den nyere internasjonale forskningen blir igjen brukt som inspirasjon og brekkstang for å etablere nye perspektiver på det svenske materialet.

Et underkapittel er viet til tidligere kulturhistorisk forskning på gjenstander og samlinger – og plasseringen her tidlig i kapitlet brukes også til å ramme inn boka som en undersøkelse av samlingspraksiser i tidligmoderne tid. En slik innramming vender perspektivet bort fra spørsmålet om de legale spørsmålene rundt krigsbyttene, og mot et spørsmål om å forstå og bidra til forskningen

på kunnskaps- og samlerkulturer i perioden. Et viktig bidrag i denne avhandlingen kan også understrekes: Grensene mellom arkiv, bibliotek og museer var flytende i tidligmoderne tid, men mange tidligere studier har konsentrert seg om ett av disse stedene eller en institusjonstypene. Molin søker derimot å bringe sammen tidligere forskning som har avgrenset seg til en type samlinger, for slik å gi et bredere bilde av samlingskulturen.

I underkapitlet ”En teoretisk vending mot ting”, viser Molin til den nyere vendingen mot materialitet, som hun mener gjør det mulig å ta et nytt grep om avhandlingens studieobjekt, og går effektivt over til å si hva denne vendingen betyr i hennes avhandling. Det handler for det første om å avklare hva ting, ”föremål”, altså gjenstand og objekt er, hvor hun understreker at hun synes det er mer interessant hva materialiteten og praksisene *gjør* enn hva de *er*. For det andre er hun opptatt av gjenstandenes foranderlighet, deres instabilitet: Hvordan ble de skapt og omskapt både i rommet og i et lengre tidsperspektiv? Den tredje måten nyere materialitetsteori anvendes er i bruken av ordet ”materialiseringer” for å koble sammen og analysere ting, menneske, samling, rom og tid. Begrepet skal se på hvordan det materielle gjøres i spesifikke romslige og tidlige kontekster. Det brukes altså for å undersøke det materielles vekselvirkning og relasjoner med omverden. For det fjerde anvendes begrepet ”romlige narrativer” for, som Molin sier, å belyse hvordan ”de ordninger som bytena och samlingarna utgjorde genrede ett slags materiell historieskrivning eller berättelse” (29). Hun viser til forskning som påpeker hvordan samlingene fortalte historier som ble skapt av samlere og besøkende sammen i rommet, og er her helt på linje med den nyere museologiske forskningen som nettopp har vært opptatt av hvordan museums-gjenstand, rom og publikum interagerer i meningskaping.

”Objektbiografisk metode” er det neste underkapitlet. Biografi skal her forstås metaforisk, hevder Molin. Det handler om å gi tingene en egen livshistorie for å belyse både de betydningene som de har blitt tilskrevet til ulike tider og deres egne effekter på omgivelsene. Sånn sett handler dette om denne dobbelte virkekraften ved tingene, hvordan de ble påvirket og hvordan de selv påvirket. Objektbiografiperspektivet betyr likevel ikke at hun følger enkeltgjenstander. Snarere er det snakk

om å følge grupper av gjenstander, og da med henvisning til Camilla Mordhorsts bok *Gjenstandsfortellinger* (2009). Jeg leser det slik at biografibegrepet brukes til å holde disse gruppene av gjenstander sammen – det er ved hjelp av dette det blir mulig å følge en gruppe gjenstander som vi jo får presentert gjennom boka som en ganske ustabil gruppe. Men det som også binder disse gjenstandene sammen er at de analyseres utfra fem ulike kvaliteter eller identiteter som blir viktige i analysen gjennom hele boka: Materiale, geografisk identitet, genealogisk kvalitet, kaffession og tidslige eller temporale egenskaper. Disse fem kvalitetene er i spill gjennom analysen som kvaliteter som endret seg over tid, og bidro til ulike former for materialiseringer.

Men så til materialet og de analytiske kapitlene. Det første empiriske kapitlet undersøker først hvordan krigsbytte ble *skapt* i Molins ordbruk, hvordan det ble beslaglagt, plyndret, og tatt i forbindelse med krigshandlinger. Kapitlet ”Att lägga i kistan” skal altså vise hvordan bytte blir til, hvordan det så å si oppsto som bytte. I dette kapitlet er kilde-materialet brev, instruksjoner og tekster som kom til i forbindelse med felttog og krigshandlinger. Men det er også ordbøker, i den forstand at ordenes skiftende betydning analyseres. Felttogene og de ulike plyndringspraksisene beskrives først, og hvordan de ulike byttene som danner grunnlaget for oppgaven ble tatt, blir beskrevet, i Riga, Mitau, Braunsberg, Frauenburg og i det danske riket. Hoveddiskusjonen handler imidlertid om å vise hvordan det å ta bytte ble begrepsfestet – hva ble de bortførte gjenstandene kalt? Ordet krigsbytte ble ikke anvendt. Det er så å si hovedfunnet, at det faktisk ikke forekom i kildene og i følge *Svenska akademien ordbok*, dukker det opp i 1712 – så dette er da også det nærmest eksistensielle spørsmålet i denne avhandlingen: Hvis det ikke er krigsbytte, hva er det så? Molin påpeker ganske på sin plass, at siden ordet dukker opp da, må det ha vært et behov for å kategorisere en type gjenstander. Men hva brukte man altså tidligere? Ordene som diskuteres er *spolia*, *trofé* og *byte*. Det interessante som sies avslutningsvis er at ”De Föremål som gjordes till byten av Gustav II Adolf, Axel Oxenstierna och Carl Gustaf Wrangel tycks i regel inte ha beskrivits med något av dessa ord” (77). Så her har vi altså en slags ordløs kategori? Dette blir da også motivasjonen og ledetråden

for resten av boka, hvordan materialiseres disse gjenstandene på ulike måter, hvordan praktiseres og håndteres de, og hvilke identiteter framstår, når det nå er påvist at de ikke synes å ha hatt noe begrep å knytte seg til.

Det som også etableres som en hovedtese i dette kapitlet er at det å beslaglegge må ses i sammenheng med den intensive samlervirksomheten som foregikk i Europa på denne tiden, og hvor den svenske eliten også var drevet av denne viljen til samling. På side 48 sier Molin: "Gustav II Adolfs och Carl Gustaf Wrangels byten måste framförallt kopplas samman med deras vilja at samla." Dette er slik den internasjonale konteksten som fungerer som en ramme rundt denne avhandlingens forståelse av hvorfor disse krigsbyttene ble tatt.

Kapitlet "Vasakrönikor. Genealogiska utmaningar" undersøker skjebnen til beslag fra Mitau i Riksarkivet fra 1622 fram til ca. 1700. Disse beslagene ble innlemmet i Riksarkivet samtidig som dette var i ferd med å bli til som et sted og rom for rikets arkiver, og ikke minst som et historisk sted. I dette kapitlet følges en rekke kanseliordninger, og en rekke brev hvor arbeidet med beslagene beskrives. I denne historien kan vi følge hvordan dokumentenes materialitet, geografiske opphav og sjeldenhet blir avgjørende for deres innordning. Slik er det altså egenskaper ved dokumentene selv som påvirker deres klassifisering. I tillegg kan vi se hvordan de bidrar til å etablere arkivet som et sted der fyrstens makt, og fyrstehusets historie, blir hovedprinsipper i ordningen i første omgang, samlingene blir deler av en genealogi. Men dette kapitlet viser også hvordan disse samlingene splittes opp og ordnes inn, uten at deres karakter av å være bytte blir et hovedpoeng. "Mitauarkivet" gjordes till ett svenskt krigsbytte av Otto Walde", hevder Molin (86). Dette er altså en tidlig 1900-tallskonstruksjon, mens det på 1600-tallet er vanskelig å følge dette byttet som noen slags enhet fordi de er i stadig forandring, for eksempel beveger de seg fra å være livlandske til å være russiske. Denne interessante og arkivpraksisnære historien viser også hvor viktig en arkivets geografi, kan man kanskje kalle det, er for å beskrive dets historie. For bevegelsen mellom esker, skap og rom, blir her også beskrevet som en historie om stadige transformasjoner av forståelser og identiteter. Et annet interessant aspekt er også hvordan de første kravene

på tilbakeføring av dokumentene kom allerede i 1622 og ble gjentatt i ulike varianter i takt med politiske endringer. At arkivet inneholdt dokumenter som andre mente de var de rettmessige eierne til, er det slik ingen tvil om.

Det fjerde kapitlet tematiserer en gruppe med krigsbytte i Uppsala universitetsbibliotek, under tittelen "Biblioteksvariationer. Kunskap, konfession och tid". Biblioteket ble grunnlagt i 1620, med utgangspunkt i en kongelig donasjon blant annet fra et klosterbibliotek. Men på kort tid kom byttene fra Riga, Braunsberg og Frauenberg. Senere også fra Würzburg og Mainz. Med utgangspunkt i fortegnelser og kataloger gir Molin en beskrivelse av hvordan gjenstandene ble håndtert på den ene siden, og på den andre hvordan de påvirket skapelsen av nye rom og miljøer for samlingene. Først beskrives det hvordan Riga, Braunsberg og Frauenberg inventeres på 1620-tallet. Den spesielle kvaliteten ved dette kapitlet er beskrivelsen av hvordan biblioteket materialiseres, slik jeg leser det. Her kan vi følge oppstillingen av bøker på hyllene, hvilke nøkler de organiseres etter, hvordan hyllene setter betingelser, men også hvordan de beslaglagte jesuittiske bibliotekene ble med på å sette standard for hvordan biblioteket ble ordnet, de kom med sin egen orden som også virket inn på den måten de kunne klassifiseres på. Det eksisterte altså en spenning mellom de konfesjonelle måtene å ordne på, som ble forflyttet med inn i det nye biblioteket. Men det skjedde også en annen oppdeling her som handler om en nytolkning av hva som ble forskjellen på de ulike avdelingene i biblioteket – materialisert i to atskilte etasjer – der biblioteket på samme måte som i Riksarkivet etablerte en temporal orden, med et historisk og et samtidsorientert bibliotek.

"Krigsmuseer. Samlingarnas triumfer" er navnet på det siste empiriske kapitlet. Her gjennomgår Wrangels bok- og manuskript-samlinger på Skokloster, med vekt på Rothkirch-byttet. Også her er det først og fremst bøker og manuskripter som følges, til tross for ordet museum i tittelen, og det har en klar sammenheng med ønsket om å plassere disse byttene inn i samlingshistorien. Gjennomgangen viser også en annen form for innordning av byttene enn de tidligere, der en tydelig selektiv samler, gjør sine erobringer i felten, og slik understrekes den tidligere påstanden

om at de byttene som ble tatt på 1600-tallets felttog bør forstås i lys av samlingsviljen til feltherrene. De tok del og forsto seg selv som en europeisk samlerkultur, der man søkte rariteter, sjeldenheter og verdifulle gjenstander. Wrangels samling skulle fortelle utvalgte historier som kunne inngå det encyclopediske museum. Med dette avsluttende eksemplet tematiseres også ettertidens dobbelte forhold til krigsbytte. På den ene siden passet ikke disse inn i en svensk historie, gjenstandene var ikke svenske – på den andre siden passet de som minnesobjekter for en svensk stormaktstid, som minner om det krigerske kongeriket.

I avslutningskapitlet hentes de analytiske begrepene, dvs. de kvalitetene eller identitetene som har vært omdreiningspunkter i undersøkelsen fram. Det er snakk om de kvalitetene ved bøkene og manuskriptene som var med å forme deres identiteter: Materialitet, geografisk tilhørighet, genealogiske praksiser, konfesjonelle egenskaper og temporalitet. Alle disse kvalitetene var ustabile og foranderlige, samtidig som de var virksomme.

Det er en avhandling med store kvaliteter. Språket er lett og fullt av overskudd, noe eksemplene på kapitteloverskrifter som er gjengitt ovenfor bekrefter. Kildearbeidet synes overbevisende og omtentksomt gjennomført. Med det mener jeg at dagene i arkivene må ha vært brukt til å tenke ut og lete fram perspektiver fra arkivene selv, de blir så å si dobbelt historiske i denne gjennomgangen, hvor de får opptre som kilder til flere samtidige historier. En innvending er at dette kunne vært utforsket i enda større grad – hyller og kister kunne plassert seg enda mer sentralt i historien. Manuskripters materialitet kunne vært

gjenstand for enda mer nitid granskning. Og ikke minst kunne en større interesse for det visuelle ved materialet tatt oss enda lenger inn i de praksisene gjenstandene inngikk i. Slik kunne man ønsket seg at Molin gikk enda lengre på veien hun selv staket ut.

Men også veien kan man stille spørsmål ved. Biografien står som den sentrale metoden i boka, vi leser om krigsbyttets biografi. Redegjørelsen for utviklingen av gjenstandsbiografier er tilforlatelig, men kritiske innvendinger mot dette begrepet blir i liten grad diskutert. For det første er det et spørsmål hvordan biografi-perspektivet står til begrepet om materialiseringer. For der biografi-begrepet anvendt på ting gir tingene et metaforisk liv, står det også i fare for å gi disse tingene liten handlekraft. Det er de stadig skiftende fortolkninger som undersøkes i mange tingbiografier. Materialiseringsbegrepet på sin side, slik det er utarbeidet i boka *Materialiseringer* av Tine Damsholt et al (Aarhus, 2009) gjør et poeng av at det er praksiser og prosesser som er hovedundersøkelingsområdet. Det metaforiske liv, noe som fødes og dør, blir da bare et ledd i en stadig pågående prosess. Avhandlingen synes å forflytte biografibegrepet i denne retningen, og gjør en undersøkelse i tråd med dette, men noen tradisjonell gjenstands-biografisk undersøkelse er det ikke. Dette er et eksempel på et utnyttet potensial for å bidra til å utvikle det teoretiske og metodiske apparatet vi kan forstå 1600-tallets samlings- og kunnskapskulturer med. Men slike innvendinger til tross, står avhandlingen trygt som et grundig, lesverdig og inspirerende arbeid.

Brita Brenna,
Universitetet i Oslo

Mechanicus

Jacob Orrje: *Mechanicus. Performing an early modern persona*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in History of Ideas 46, 2015. 233 s. ISBN 978-915-549-246-5, hft.

Jacob Orrjes avhandling *Mechanicus* handler om den socialpsykologiske mask, eller persona, som vi alla ständigt bär med oss i olika sammanhang och som de flesta av oss inte kan ta av oss ens när vi är själva. Mer

specifikt handlar den om hur matematik och mekanik framställdes som en dygdeövning för en särskild kategori manliga medborgare i det tidigmoderna Sverige. Dessa medborgare kallades ”mechanicus”, ett begrepp och en titel som angav en persona präglad av mekanik och matematik och som gällde både individuellt och kollektivt.

Persona mechanicus bestod av ett antal förväntningar på individen som formulerats kollektivt och anammats individuellt. För-

väntringarna skapades och existerade i mötet mellan *mechanicus* och hans publik. Det kunde gälla hur hans (för det har uteslutande varit män som burit titeln i de källor vi känner till, ännu har ingen ”*mechanica*” återfunnits från 1600- eller 1700-talen) liv beskrevs, nämligen som en talangfull och intresserad pojke eller yngling som blev till skicklig och kunnig vuxen. Mannen skulle i sin tur besitta särskilda kunskaper och praktiska färdigheter som framträdde enligt särskilt förväntade mönster. Till detta kom att en *mechanicus* förväntades relatera till överordnade och underordnade på ett sätt som gjorde att han kunde identifieras som en dygdig förebild. *Mechanicus* skapades hela tiden i relation till andra kategorier som akademiskt lärda, hantverkare, rena matematiker, bergsmän, kungligheter och till och med Gud.

I andra kapitlet studeras hur *mechanicus* skapas i levnadsbeskrivningar där en yngling mognar genom att öva matematik och olika hantverk, exempelvis ritning och hantering av olika verktyg och maskiner. Dessa övningar gör honom flitig och endråktigt samtidigt som han skaffar sig tillförlitliga kunskaper i mekanikens teori och praktik. Beskrivningen bygger på närläsningar av fjorton olika levnadsbeskrivningar som de presenterades i olika åminnelsetal som hölls i Kungl. Vetenskapsakademien över avlidna ledamöter från dess grundande 1739 till tidigt 1760-tal. Bilden att *mechanicus* som persona skapades genom övningar i både matematik och hantverk som kompletterade och förstärkte varandra bekräftas av närläsningar av inledningar till och presentationer av fjorton olika pedagogiska texter. Här framkommer också att *mechanicus* både liknade och skilde sig från hantverkare och rena matematiker. *Mechanicus* kunde undvika tillkortakommanden inom båda dessa grupper och utgjorde en brygga mellan olika kunskapssammanhang och sociala sammanhang.

I det tredje kapitlet utgår analysen från 262 ansökningar från 237 sökande om ställning som auskultant vid Bergskollegium som inkom mellan 1700 och 1750. Auskultant motsvarade ungefär lärling i det medeltida skråsystemet, alltså en ställning för en yngre utbildad påläggskalv som ville göra karriär i statsförvaltningen. Andelen av de sökande som accepterades till en plats gick lite upp och ner under den studerade perioden, men relativt många antogs. Det som intresserar

Orrje här är hur de sökande till auskultantställningarna lyfte fram olika teman i sina ansökningar för att presentera sig. En sak som framkommer är att akademiska studier, framför allt i Uppsala, framhölls av det stora flertalet under nästan hela perioden. Andra viktiga teman var att tjäna fäderneslandet samt en över tid ökande vikt vid allmänna matematiska kunskaper även vid sidan av sådan matematik som var relevant för bergsbruk och mekanik. Denna större tonvikt vid kunskaper i matematik kopplar Orrje bland annat till auskultant Anders Gabriel Duhres föreläsningar 1718 där matematikens betydelse för kollegiets verksamhet framhölls. Matematik var också ett sätt att distansera *mechanicum* kompetens från de kunskaper som bergsmän utanför kollegiet och utan akademisk utbildning hade.

I det fjärde kapitlet får vi stifta närmare bekantskap med en av svensk teknikhistorias allra störste, Christopher Polhem. Här handlar det om hur Polhem förhöll sig till den yngre Emanuel Swedenborg samt hur Polhem presenterade sig själv i relation till Karl XII. Sammantaget kan man säga att både Swedenborg i relation till Polhem och Polhem i sin relation till Karl XII utvecklade en slags aktiv underkastelse som visade att de visste sin plats i en social hierarki och vad som förväntades av dem. Slutsatserna är att *mechanicus* och kungen manifesterade en politisk och mekanisk ordning som innebar en upplyst och lyhörd monarki med en flitig och tjänstvillig *mechanicus* som erbjöd sina tjänster till det offentliga. Relationerna mellan Swedenborg, Polhem och Karl XII kan sägas ytterst ha manifesterats i en festutgåva av de dittills utkomna fyra numren av Swedenborgs kvarstaldstidskrift *Daedalus Hyperborea* (Den svenske Daedalus) som förlänades kungen i Lund 1716.

Det snaskigare femte kapitlet handlar om Anders Gabriel Duhres uppgång, nedgång och fall. Duhre lyckades 1723 få ståndsriksdagen att förlåna honom kungsgården Ultuna för att han där på modell av Bergskollegiums *Laboratorium Mechanicum* från 1697 skulle anlägga ett *Laboratorium Mathematico-oeconomicum*. Men bara några år senare, från 1727, började det gå illa för Duhre. Han blev straffad för att vara far till ett utomäktenskapligt barn och blev beskyldd för att ha behandlat kronobönderna illa samt för att ha gjort åverkan på betesmark som han arrenderade.

Trots att han friades från de två sista anklagelserna inverkade detta menligt på hans persona som mechanicus. Han förlorade som följd av det rätten till Ultuna i riksdagen 1731. Den persona han presenterat 1722 som byggde på att han var tillitsfull när han lovade att förverkliga en modellgård där han ville utbilda yngre till att bli dygdiga och nyttiga undersåtar hade krackelerat och förstörts knappt tio år senare genom att tilliten urholkats. Hans persona var undergrävd så till den grad att han förlorade Ultuna till landshövdingen i Uppland.

Slutsatserna presenteras i tre teman. För det första förväntades mechanicus som persona överbrygga och gå emellan olika sociala och epistemiska kategorier som akademiker och hantverkare samtidigt som underkastelse och att veta sin plats var en dygd. Det potentiella hot som det kunde innebära att gå emellan kategorier och på så sätt delvis finna sig utanför dessa kunde avväjas genom argumentet att det skedde i det publikas intresse. För det andra varierade framställningar av mechanicus relaterade till andra sociala kategorier (relational performance). Relationerna var asymmetriska i den meningen att det relaterades annorlunda till likasinnade än till andra som bönder, bergsmän etc. Relationerna var dessutom ömsesidigt påverkbara. Mechanicus blev man inte en gång för alla. Istället var det en persona som hela tiden prövades och omskapades i olika sammanhang. I och med att en mechanicus relaterade till andra innebar det alltid underkastelse och bekräftelse på en och samma gång. De inskränkningar i frihet som underkastelsen innebar byttes mot andra tillgångar och möjligheter som bekräftelse kunde medföra. För det tredje noterar Orrje hur historiker traditionellt har betraktat entreprenöriella mechanicus som en kategori som genom att inte motsvara tidens förväntningar skapade en rörelse mot industrialism. Genom att studera dem genom en lins av persona blir det dock tydligt hur de tvärtom försökte motsvara förväntningarna som ställdes på dem och ofta, men inte alltid lyckades. Mechanicus med Duhre och Polhem i spetsen hade inga intentioner att skapa en modern industrialiserad värld. I den mån de ändå bidrog till en sådan utveckling var det genom strävanden efter att upprätthålla 1700-talets svenska teokrati. Det var statstjänarna mechanicus och inte entreprenörerna som var grunden till en senare svensk teknokrati.

Formalian ger inte anledning till några betydande anmärkningar. Det är pålitligt med bara någon enstaka skönhetsfläck. Det första som slår läsaren är annars att persona mechanicus var så ensidigt manlig. I många generella kategoriseringar går det att hitta undantag, men i detta fall har det inte gått att hitta någon kvinnlig mechanicus, möjligen beroende på att så mycket av det studerade materialet skapats i sammanhang där kvinnor inte förekom. Kanske är det inte omöjligt att någon mechanicus ännu kan finnas i källorna även om det i så fall är i andra än de som Orrje undersökt.

Lite mer hade i så fall kunnat göras åt diskussionen om vad mechanicus egentligen var. Orrjes diskussion om begreppet lyfter fram det dynamiska och mångtydiga (12, 18) utan att ta spjörn mot den definition som trots allt finns i litteraturen, att mechanicus ”kallades de som hade studerat och praktiserade ingenjörskonst. Titeln, som regel självpatagen, svarade inte mot någon formell kompetens, men den var ett uttryck för en teoretisk ambition; en strävan att basera sina konstruktioner mer på generella principer än på hantverkets praxis.” (Svante Lindqvist, i *Svensk teknikhistoria* [Hedemora: Gidlunds, 1989], 175.) Även om oviljan att fastställa begreppet en gång för alla har fog för sig hade det gått att sätta ut vissa gränser tydligare. Inspirationskällor finns i alla fall.

När det gäller utgångspunkterna för studien, alltså begreppet persona som beskrivs som en ”social species”, med relativt långtgående beskrivningar av de framställningspraktiker och andra komponenter som den består av, hade framställningen kunnat förenklas utan att analysen tappat för mycket i skärpa. Orrje bygger grunden på antropologen Marcel Mauss idéer från 1930-talet via en studie av Otto Sibum och Lorraine Daston och det är inte alls fel. Annars känner väl de flesta personabegreppet från psykologin genom Jung som på det sena 1920-talet såg persona som en sorts mask som kan användas för att göra intryck lika väl som att dölja individens sanna natur. Möjligen kunde begreppets långa historia ha rekapitulerats något mer ingående eftersom tanken om persona som en ”social species” inte är självklar för de allra flesta.

Metoden hade kunnat redovisas utförligare i både kapitel 2 och 3, förslagsvis i bilagor eftersom det handlar om ett relativt omfat-

tande material. I andra kapitlet framgår att 14 inledningar och 14 levnadssteckningar har varit den empiriska utgångspunkten för de dygder som kan kopplas till *mechanicus*. Men dessa källor anges inte samlade någonstans, inte heller vilka dygder som identifierats i respektive text. Detsamma gäller i det tredje kapitlet där de 262 ansökningarna gärna hade kunnat presenteras samlat liksom om vilka ämnen som identifierats i respektive ansökan. En sådan redovisning hade underlättat för den som vill kontrollera resultaten genom att följa processen och samtidigt leta efter eventuella avvikelser. Inte heller anges på vilka grunder de 14 levnadsbeskrivningarna valts ut och varför andra valts bort, exempelvis över *Browallius*. Visst ligger det nära till hands att anta att det handlar om 14 levnadsbeskrivningar där den behandlade personen har kallats *mechanicus*, men det anges inte explicit och det är inte heller klart om det har varit ett entydigt särskiljande villkor.

Ytterligare något som hade kunnat tecknas tydligare är *mechanicus* kunskapsanspråk. Här nämns visserligen perspektivteckning, geometriska instrument, enkel mekanik som hävstång, block, lutande plan, kil, skruv m.m., kunskaper som pekade mot en förutsägbar värld (113–118). Mer omtrött var om ganska avancerad matematisk analys som derivator och integraler borde ingå i kompetensförväntningarna. Det finns indikationer på att så var fallet liksom att det betraktades som för avancerat, denna matematik hade inte mer än ungefär femtio år på nacken vid denna tid. Även om det inte är centralt kunde även denna typ av förväntningar, liksom avisande av förväntningar, ha bidragit till en ökad förståelse för vad som mer specifikt utmärkte *mechanicus*. Någon mer ingående diskussion förs inte utifrån dessa perspektiv.

Som ett resultat tenderar slutsatserna att bli relativt allmängiltiga för persona. Det som gäller *mechanicus* mer specifikt är kanske i första hand den viktigaste slutsatsen, nämligen att *mechanicus* inte i första hand var en entreprenör ute efter att förändra etablerade sammanhang, utan mer försökte motsvara erkända förväntningar. Samtidigt är den slutsatsen delvis materialberoende och relativt väntad med tanke på att utgångspunkten här varit levnadsbeskrivningar, inledningar till pedagogiska texter, ansökningar om ställning som auskultant liksom ett närmande till överordnade. Alltså sammanhang där det nog ofta

var klokt att inte ifrågasätta gällande ordning för den som ville få läsare; uppnå syftet med sin ansökan eller få gehör för sitt sökande efter kontakter. Möjligen hade det funnits alternativa materialval som framhåvt andra sidor av *mechanicus*. De hade i så fall varit väl värda en liten exkursion.

När det gäller triumviratet Swedenborg, Polhem och Karl XII som analyseras i det fjärde kapitlet saknas en fylligare bakgrund till Polhems intensiva och livslånga nätverkande. Casten Feif och Karl XII var ju långt ifrån de enda han relaterade till för att skapa sig en karriär. Tvärtom var de närmast toppen på isberget. Innan han hunnit upp dit hade han framgångsrikt byggt en persona med hjälp av i tur och ordning: präst, kyrkoherde, professor, rektor, kollegiepresident, landshövding... Det är en ganska viktig bakgrund för att förstå det framgångsrika närmandet till Karl XII som nu inte redovisas.

En mer övergripande fråga gäller möjligheterna att kombinera synkrona och diakrona perspektiv i historieskrivningen. Orrje argumenterar för sitt val att studera *mechanicus* synkront under 1700-talets första halva, ett fullt rimligt ställningstagande. Men valet bjuder också en del problem. Framför allt kanske att den etablerade synen på den mekanistiska världsbildens stora genomslag under tidigmodern tid inte ges något större eller samlat utrymme. Det är ett medvetet val som gjorts eftersom det långsiktiga historiska skeendet inte är centralt för en förståelse av hur förväntningarna på *mechanicus* gestaltade sig eller vilka konsekvenser de fick. Samtidigt är det svårt att frigöra sig från tanken att en mer diakron utgångspunkt, som också omfattade den mekanistiska världsbildens betydelse för formeringen av *mechanicus*, hade kunnat bidra till förståelsen. *Mechanicus* var vid denna tid en relativt ny "social species" som hade tydliga kopplingar till det nya mekanistiska kunskapskomplexet som berörde allt från hushållning till natursyn, från gudsuppfattning till statslära. Framför allt innebar det upprinnelsen till vår kult av det nya och tidigare okända, innovationer för att använda en anakronism. Och inte minst där hade *mechanicus* en plats som en tidigare okänd "social species".

Dessa randkommentarer får inte på något sätt stå i vägen för ett mycket positivt slutomdöme över Orrjes avhandling. Han har här bearbetat en svårfångad vetenskapshistorisk

storhet, mechanicus, på ett delvis nydanande sätt. Genom att utnyttja begreppet persona fokuseras analysen på de förväntningar som ställdes på både individer och kollektiv med detta epitet. Vissa saker hade kanske kunnat tecknas utförligare, inte minst metodanvändningen, men det hade samtidigt oundvikligen förlängt framställningen. I *Mechanicus* har tydliga avgränsningar med en lika tydlig pro-

blemformulering bearbetats konsekvent, en konst i sig, vilket lett till pregnanta slutsatser presenterade i ett väl avvägt omfång. Det är en princip med stora förtjänster som tyvärr inte alltid har varit vägledande inom idé- och lärdomshistorien. Också ur det perspektivet manar *Mechanicus* tveklöst till efterföljd.

Thomas Kaiserfeld,
Lunds universitet

Det politisk-teologiska komplexet

Hjalmar Falk: *Det politisk-teologiska komplexet. Fyra kapitel om Carl Schmitts sekularitet*. Göteborg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, 2014. 387 s. 978-918-834-861-6, hft.

Den kontroversielle rättsfilosofen Carl Schmitt (1888–1985) upphör inte att fascinera. Hans *Politische Theologie* från 1922 väcker alltjämt frågor som på flera plan utmanar den gängse politiska retoriken men också den breda diskussionen inom politisk teori. Under de senaste decennierna har det skett en mindre explosion ifråga om utgivning av litteratur med fokus på Schmitts tänkande.

Intresset väcker frågor om vilken Schmitt som får komma till tals i diskussionen. *Politische Theologie*, med sina kraftfulla påståenden om undantagstillståndet som ett sekulariserat mirakel – ja, att alla statsrättsliga begrepp i själva verket är sekulariserade teologiska begrepp – har knappast någon med intresse för ämnet kunnat missa. Här finner vi, oavhängigt marxismen, ett sant radikalt tänkande i bjärt kontrast till en blek liberalism.

Men när man bekantar sig med den allt större floden av litteratur inser man snart att debatten är snäv. Det räcker att slänga ett öga på hans bibliografi för att se att den omhuldade bilden av Schmitts tänkande är stereotyp. Författarskapet är både omfångsrikt och varierat, man finner strax en tänkare som ständigt förskjuter sina positioner och reviderar sina perspektiv. Därför är det glädjande att här kunna uppmärksamma en gedigen idéhistorisk avhandling om Carl Schmitts tänkande. Avhandlingsförfattaren, Hjalmar Falk, gör ett utomordentligt arbete för att fördjupa bilden rent allmänt, samtidigt som orienteringspunkten är den heta debatten om sekularitet och politisk rationalitet.

*
Titeln på Falks arbete är *Det politisk-teologiska komplexet. Fyra kapitel om Carl Schmitts sekularitet*. Boken inleds med ett av Schmitts mest berömda citat från *Politische Theologie*: ”Alla betydelsefulla begrepp i den moderna statsläran är sekulariserade teologiska begrepp” (1). Utifrån detta citat ställs omedelbart vad man får uppfatta som avhandlingens huvudfråga: ”Hur tänker sig Schmitt den av sekularisering implicerade förbindelsen mellan teologi och modern statslära?” (1). Falk söker nycklarna till Schmitts förståelse av sekulariteten genom ett betraktande av hela det politisk-teologiska författarskapet, uppfattat som ett tänkande i intensiv dialog med sin samtid, i ständig utveckling och med många filosofiska och teologiska bottnar.

Huvudsyftet med avhandlingen anges i direkt relation till den ovan citerade frågan. Falk avser kort och gott ”att undersöka [...] begrepp[en], sekularitet och politisk teologi, och deras förbindelser i Carl Schmitts författarskap” (1). Något längre fram anges att denna uppgift kräver en omfattande historisering av Schmitts tänkande; ett grepp som syftar till att klarlägga avsikterna med hans politisk-teologiska tänkande kring sekularitet. Begreppet ”avsikt” är här ställt i viss spänning till ”motiv”, vilket betyder att Falk, i idéhistorikern Quentin Skinnerns efterföljd, inte söker efter författarens psykologiska intentioner eller personliga skäl för att bedriva ett tänkande om politisk teologi. Den avsikt som här tilldrar sig intresse ligger istället i själva texten uppfattad som del av en bredare diskussion i Schmitts samtid, där Schmitts texter betraktas som meningsfulla och begripliga handlingar, syftande till att ge vissa effekter. Just denna syn på texterna leder till behovet

av kvalificerad contextualisering. Avhandlingens övergripande metod kan därför sammanfattas som ett kritiskt och systematiskt friläggande av Schmitts tänkande kring sekularitet, i tät förbindelse med en hermeneutisk-historisk contextualisering av detta tänkande.

Skålen till att läsa Schmitt på detta sätt kan aningen förenklat sammanfattas under två rubriker som anknyter till min inledande reflektion: brister i den nutida Schmitt-receptionen och Schmitts samtidsrelevans. Receptionen behöver enligt Falk korrigeras och bli bättre på att fånga upp djupet i de aspekter som redan har gjort Schmitt aktuell i vår tid. Detta leder in i en diskussion kring samtiden i termer av postsekularitet. Falk tar fasta på den stora diskussionen kring religionens återkomst i det offentliga rummet och menar att Carl Schmitts återkomst i diskussionen om politisk filosofi äger en viss samtidighet med det som har kallat religionens återkomst. Vid ett tillfälle sägs avhandlingen till och med ”syfta till att bidra till förståelsen av denna samtidighet” (4).

Denna alternativa syftesformulering fyller, enligt min tolkning av avhandlingen, en grundläggande metodologisk funktion och uppfylls i första hand genom en kritisk diskussion av undertiteln huvudbegrepp, sekularitet, som alltså i vår tid utmanas av så kallade postsekulära krafter. I korthet menar Falk att den nutida receptionen av Schmitts politiska teologi visserligen drivs fram av postsekulära frågor, dvs. av frågor som uppkommer i en situation där sekularitetens självklara och givna utgångspunkt börjar bli problematisk. Men likväl anklagas merparten av Schmitts läsare för att i sina läsningar vara styrda av ett sekulärt, eller snarare sekularistiskt, raster. Falk är egentligen inte ute efter att kritisera det sekulära eller ens sekularismen i allmänhet. Han anför istället ett resonemang om sekularitetens mångtydighet och pluralitet. Men om jag förstätt saken rätt kan den omtalade samtidigheten mellan religionens återkomst som en offentlig röst och det nya intresset för Schmitt ändå kritiskt betraktas som en asymmetrisk samtidighet, där man på grund av en oreflekterad sekularistisk hållning till Schmitt inte upplåter rum för en verkligt postsekulär diskussion av hans tänkande. Det finns kort sagt ett sekularistiskt komplex i förhållandet till Schmitt – vilket anger en alternativ förståelse av huvudtiteln. Sekularismen definieras då av Falk som en bestämd

och totaliserande sekulär tankeform, som ofta fått utgöra ett epistemologiskt raster för förståelsen av det sekulära villkor i sin helhet. I själva verket är det just en sådan kritik av sekularismen som Falk återfinner i sin läsning av Schmitts tänkande, så att läsningen progressivt förbinder Schmitt med samtiden på ett nytt sätt jämfört med hur han tidigare har lästs och använts.

Falk talar om att ett antingen-eller dominerar diskussionen. Antingen tar man fasta på den politiska dimensionen och reducerar det teologiska till något personligt hos Schmitt som kanske motiverat författarskapet rent personligt och psykologiskt, men som i praktiken inte är väsentligt för att förstå det juridiska och politiska i hans teser. Eller så tar man fasta på det teologiskt-religiösa och gör detta till ett huvudnummer, med följden att Schmitts juridiska och politiska ärende inte får genomslag. En mer utvecklad postsekulär reception borde enligt Falk istället söka ingångar till Schmitts författarskap som närmar sig båda dimensionerna på ett lika seriöst sätt. Falk talar genomgående om ett både-och perspektiv och korrigeringen av Schmittreceptionen gäller i synnerhet hur den teologiska kontexten har hanterats. Men Falk tar inte Schmitt till intäkt för att ansluta sig till någon teologi eller till en radikal idé om postsekularism, utan han söker med hjälp av den samtida diskussionen kring postsekularitet ett utrymme för en mer dynamisk syn på det sekulära; det är i sökandet efter denna dynamik som Schmitts tänkande kan bidra på ett meningsfullt sätt.

Diskussionen om Schmitts alternativa sekularitet mynnar ut i ett konstaterande om att det i Schmitts politisk-teologiska tänkande finns en särskild och en allmän teori om sekulariseringen. Den särskilda teorin handlar om det intima förhållandet mellan juridiska och teologiska begrepp, medan den allmänna sekulariseringsteorin handlar om hur sekulariseringen är en verksam kulturell kraft i Europa. Falk konstaterar att ”både den allmänna och den särskilda teorin stöder den allmänt vedertagna sekulariseringstesen genom att implicera det sekulära modernas utveckling ur och avhängighet av teologiska formationer snarare än dess utveckling som en frigörelse från dem” (23).

Avhandlingen mynnar ut i en nogsam precisering av detta konstaterande, där slutkapitlets omfattande diskussion av boken

Politische Theologie II från 1970 centreras kring Hans Blumenbergs kritik av Schmitts sekulariseringsteori. Falk hävdar här att Blumenbergs kritik visserligen drabbar med Schmitt besläktade kontinuitetsteorier kring sekularisering, som Karl Löwiths, men att Blumenberg bortser från den betydelsefulla roll som brotten har i Schmitts kontinuitets-tänkande. Schmitts sekulariseringsbegrepp är i grunden präglad av både kontinuitet och brott.

Jag vill hävda att en central slutsats i avhandlingen är konstaterandet att Schmitts teoretiska förståelse av det sekulära kan liknas vid Max Webers idé om överskridande. När Schmitt talar om sekulariserade teologiska begrepp är det således inte en religiös substans som förs över och in i det moderna. Falk konstaterar: "Det som förs över är formen för en auktoritetsstruktur" (321). Detta innebär inte att Schmitt hamnar nära Max Weber, som har en något tve tydlig inställning till denna typ av processer. I Falks läsning är Schmitts etablering av substantiella brott inom ramen för formens kontinuitet trots allt att betrakta som ett sorts historiskt förfall, där modern teknicitet och immanentisering tränger bort all transcendens, vilket i detta sammanhang alltså inte skall uppfattas som ett bortträngande av religiös substans utan mer som ett bortträngande av möjligheten att överhuvud taget tänka och handla politiskt. I den meningen understryker Falk att den teologisk-politiska strukturen för Schmitt framförallt blir avgörande för att rent deskriptivt få grepp om den europeiska rättstraditionens specifika drag. Schmitt har således inget religiöst eller teologiskt ärende per se.

Modern rättspositivism blir då att betrakta som en förlust av själva möjligheten att förstå rätten, och moderniteten som sådan är ett immanenssammanhang som inte har utrymme för något annat än funktion. Falk konstaterar att den alternativa modernitet som kan följa ur Schmitts tänkande skjuter in sig på sekularismens falska val mellan en absolut teologi och en absolut teknologi. Mot en sådan bakgrund är det helt enkelt fel att tro att vi behöver välja mellan teologi som total substans eller teknik som total funktionalism. Detta är – om än ytterst skissartat – huvudinnehållet i Falks rekonstruering av Schmitts allmänna sekulariseringsteori.

*

Rent generellt är de fyra huvudkapitlen i avhandlingen uppbyggda i enlighet med den ovan nämnda hermeneutiska sammanflätningen mellan systematik och kontextualisering. Kronologiskt sett behandlar de två första kapitlen material fram till runt 1934 och de två senare kapitlen behandlar material från perioden 1934 till 1978, det år då Schmitt publicerar sin sista text. Men kapitlen tagna var för sig är inte strikt kronologiskt uppbyggda, istället vävs de samman av kontextualiserade utvecklingar som belyser de specifika debatter och begreppsliga resurser som Schmitts tänkande står i beroendeförhållande till. Falk uttrycker syftet med det första huvudkapitlet som en undersökning av "hur Schmitts definition av suveräniteten och hans sekulariseringstes förhåller sig till några centrala strömningar i det tidiga 1900-talets Tyskland" (51).

Här diskuteras dels de rättspositivistiska meningsmotståndare som Schmitt reagerar mot, som Hans Kelsen, dels de teoretiska resurser som Schmitt utnyttjar genom att i någon mening vrida om perspektiven. Här domineras undersökningen av tänkare som Max Weber, Ernst Troeltsch, Friedrich Gogarten. En av poängerna med kapitlet är att argumentera för en förskjutning av bilden av Schmitt från schablonen av en decisionistisk och relativistisk opportunist till en tänkare som i första hand skyddar ordningen. Falk konstaterar: "[Schmitts] suveränitetsteori handlar alltså om att infoga undantaget i den rådande ordningen, att göra undantaget och suveräniteten till något bevarande, något i den immanenta rättsordningens tjänst, något som garanterar möjligheten till rättsordning i egenskap av just ordning" (105–6).

Här konstateras också avslutningsvis betydelsen av den katolska grundkonception som vägleder Schmitt och som transformerar hans reception av protestantiska eller protestantiskt färgade tänkare till en ny politisk teologisk formation.

Denna katolicism är temat för det andra huvudkapitlet som inledningsvis placerar in Schmitt i ett komplex som handlar om relationen mellan dogmhistorikern Adolf von Harnacks och rättshistorikern Rudolph Sohms förhållningsätt till maktstrukturer och auktoritet i den tidiga kristna kyrkan. Protestantismen von Harnack uppfattade den kyrkliga utvecklingen mot katolicism som en hellenisering och en förfallshistoria genom yttre

kulturell påverkan. För Sohm, som likaledes var protestant, var urkyrkans utveckling till yttre legal och rättslig kropp snarare en anomaly som emanerade ur den kristna församlingen själv. Enligt Sohm uppstår inom själva kristenheten en tendens som förstör möjligheten till kristet liv. Reformationen möjliggör sedan på nytt en syn på kyrkan som osynlig och andlig, vilket blir en förnyelse av det sanna kristna livets förutsättning. Den kritiska receptionen av dessa idéer sker hos Schmitt via en tidig skrift av teologen Erik Peterson och dennes teori om en kyrklig förening av pneumatisk entusiasm och världslig rätt. Peterson kritiserade i denna text Sohm för att han försökte grunda kyrkans ordning i dess karaktär av undantag från all världslig ordning. Peterson menar snarare att den världsliga ordningen i en mening är primär för kyrkan samtidigt som undantaget bryter igenom denna ordning, vilket ger kyrkan en karaktär av historisk motstruktur. Falk hävdar att ”Referenserna till Sohm och återopandet av Petersons auktoritet hänger ihop och relaterar till en underliggande struktur i Schmitts författningsteoretiskt politisk-teologiska resonemang” (149). Här läggs grunden till Schmitts syn på katolska kyrkan som ett *complexio oppositorum*, bestämd av en konfiguration av entusiastisk acklamation och tydliga ämbetsformer, vilken i sin tur utgör en struktur för hans sekulära författningsteori, som blir ett alternativ till den protestantiskt färgade formalismen inom rättstänkandet, där entusiasmen privatiseras och så att säga hamnar utanför världen.

Det tredje huvudkapitlet, som är mycket centralt, behandlar Schmitts komplexa relation till Thomas Hobbes och dennes berömda verk *Leviathan*. Det finns inget utrymme för detaljerade redovisningar här, men kapitlet vägleds allmänt av tesen att Hobbes är ”en paradigmatiske figur i Schmitts författarskap” (173). Hobbes kan sägas vara både en portalgestalt för den rättspositivism som Schmitts författarskap är stämt mot och en föregångare till Schmitts egen politiska teologi, vilken etablerar sig i relation till kontinuiteter och brott mellan teologi och rättsliga begrepp. Falk visar bland annat hur den senare Schmitt omvärderar sina tidigare och mer kritiska läsningar av Hobbes med sikte på en teori om ”mellanläget” mellan teologi och teknik, mellan substans och form. Kapitlet introducerar Schmitts mytbegrepp och kopplar de tidigare

resonemangen om mellanläget till det som Falk benämner som en mariologisk (snarare än kristologisk) inkarnationsstruktur i Schmitts rättsfilosofi, vilken tar sig uttryck i det transcendentas möjlighet till plötsligt inbrott i den världsligt immanenta ordningen, som en kraft som riktar om ordningen till ett motstånd mot onskans krafter. Enligt Falk förklarar detta hur ordning och dess bevarande i sig själv har en teologisk-transcenderande betydelse för Schmitt som ett bestämt alternativ till en immanentistisk historiefilosofisk myt om det absoluta framsteget.

Det fjärde huvudkapitlet, som delvis kretsar kring Blumenberg, har jag redan berört. Kapitlet byggs kring en teologisk och en sekulär negering av den politiska teologin, nämligen Petersons och Blumenbergs respektive kritik av Schmitts politiska teologi. Här mejlas det allmänna draget i Schmitts sekulariseringsteori ut och diskussionen etablerar ett spänningsförhållande mellan det Schmitt kallar för politisk kristologi och den mariologiska formen av inkarnationstänkande som ligger bakom hans institutionella ordningsteori. Politisk kristologi är kristendomens eskatologiska budskap uppfattat som ett politiskt budskap gällande skeenden i denna världen; en modell som enligt Schmitt i sista hand faller in i immanensen och alltså inte förmår bryta med det rådande systemet. Schmitts politiska teologi blir en motkraft mot en protestantisk modernitet och sekularitet som etablerar sig enligt en immanent frälsningsmytologi. Slutligen, i avhandlingens slutord, konstateras i linje med allt detta att en förståelse av Schmitt ”på hans egna villkor är att förstå hans bild av historien ur ett ’marianskt’ perspektiv” (351). ”Maria erbjuder en kraftfull motbild till kristologins stödda funktion i en immanensfilosofisk tidsålder.” (343) Falk hävdar att just här, i denna katolska prägling av den juridisk-politiska problematiken, finns en verklig utmaning för den politiska teologin. Bidraget in i en post-sekular debatt ligger då i att motsatsställningen mellan teologiska och politiska begrepp inte längre blir giltig. En historisering av själva det sekulära via Schmitt öppnar för en annan modernitetsförståelse.

*

Jag har valt att ge en relativt innehållsrik sammanfattning av Falks rikhaltiga arbete, men det finns givetvis saker att diskutera kri-

tiskt. Jag nämner några i all korthet. Som redan min redogörelse avslöjar finns det ett underskott av tydliga anvisningar och konklusioner. Man saknar tidvis metaspråket kring vad som skall utföras och uppnås. Det hade varit rimligt med fler tydliga konklusioner på vägen och en klarare diskussion om resultaten. Ett ambitiöst och väl genomfört forskningsarbete riskerar därigenom att dölja några av sina mest intrikata upptäckter, även om den övergripande poängen bekvämt hämtas in. Jag får en känsla av att den teoretiska diskussionen om postsekularitet, som nu finns i inledningen, snarare hade kunnat hjälpa Falk att sammanfatta hela arbetet i ett mer elaborerat slutkapitel. Nu får man som läsare göra stora delar av det arbetet själv.

En sak som är slående är den neutrala inställningen till Schmitt, som i så många avseenden är och förblir kontroversiell. Även om tankar och idéer måste få stå för sig själva, bortom de individuella felsteg som tänkaren ifråga kan göra sig skyldig till, undrar man varför Falk väjer för frågan om det moraliska i att fördjupa sig i ett tänkande som ofta uppfattas som fascistiskt. Det är inte min avsikt att hävda att detta skulle ha varit ett huvudnummer. Antydningar och embryon till en sådan diskussion finns dessutom i avhandlingen. Rent vetenskapligt är läsningarna mer eller mindre oklanderliga, vad jag är ute efter

är ett mer utvecklat svar på frågan om hur en bättre bild av Schmitt kan vitalisera en debatt där frågan om själva den moraliska möjligheten att använda Schmitt ständigt finns i bakgrunden.

En liten tendens till närsynthet skönjs i själva kärnan av avhandlingens ärende. De teologiska begreppen blir för Falk så naturliga att de inte tillräckligt förklaras. Om debatten lider av en teologisk blindhet som bör korrigeras hade det väl varit rimligt att noggrant förklara teologiska termer. Ibland hade någon enstaka mening här och där underlättat väsentligt för den som inte närmare känner den kristna teologins historia, och i synnerhet inte den ganska säregna protestantiska debatt som präglat Schmitt.

Men när dessa kritiska kommentarer är nedskrivna (och ytterligare några av ungefär samma dignitet hade kunnat radas upp) kvarstår intrycket av att Falk har skrivit ett ovanligt intressant, gediget och kunnigt arbete, som man kan hoppas får en bred läsekrets. Inte minst den internationella diskussionen skulle mått bra av tillgången till ett så djuplodande arbete där följsamheten i kontextualiseringen och närläsningarna är anmärkningsvärda. Man kan hoppas på en översättning.

Mattias Martinson,
Uppsala universitet

Subjectivity from exile

Karolina Enquist Källgren: *Subjectivity from exile. Place and sign in the works of María Zambrano*. Gothenburg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, 2015. 427 p. ISBN 978-918-834-864-7, paperback.

“El escritor es el herido, el más herido y por ello inevitablemente el más hiriente de los hombres”
– María Zambrano, letter to José Bergamín, May 9th 1961

Karolina Enquist Källgren's thesis on María Zambrano (1904–1991) is the first major Swedish academic work ever devoted to the thought of, arguably, one of the most significant 20th-century philosophers of Spain (and Europe). The main purpose of the thesis is to discuss the notion of subjectivity in

Zambrano's oeuvre taking into consideration such themes as cultural identity, gnoseology, the sacred and the relation with the other (the ethical dimension of Zambrano's thought is one of the features especially underlined by Enquist Källgren).

In this perspective, the thesis is an extensive reflexion upon the category of subjectivity and its conditions of possibility in Zambrano's philosophy. In order to accomplish this task, Enquist Källgren tries to solve the problem concerning the extant tension between two philosophical systems: “transcendent metaphysics” (for example, Neoplatonic metaphysics) and “immanent metaphysics” (for example, Spinozian metaphysics). Zambrano will try, faced with this alternative, to pursue a new way of understanding the relationship between the abso-

lute and the individuality. In this strategy, the notion of “place” will allow the possibility of a new articulation of both metaphysical structures.

All along the dissertation, the notion of exile is the cornerstone in the analysis of Zambrano’s work and, from this point of view, it is at the same time an interpretative tool and an ethical and ontological category of the highest importance. In the ancient Greek and Roman worlds, the exile was always a political notion determined by a profound constitutive ambiguity. This status of the concept stems from the fact that it is not possible to define this juridical institution exclusively as a type of punishment or, conversely, as a form of a philosophical reward.

The first perspective finds its *locus classicus* in a dialogue between Jocasta and Poly-nices in the *Phoenissae* by Euripides: “I would like to know what to be deprived of one’s own homeland is like (*tò stéresthai patrídos*), is it perhaps a great harm (*kakòn méga*)? / The biggest of all (*mégiston*) and even more in the facts than in the words / What is it about? / What is the prejudice suffered by the exiled (*phugásin*)? / The worst of all of them is the loss of the freedom of speech / It is inherent to the slaves not being able to express one’s own thoughts / In this way, it becomes necessary to stand the stupidity (*amathías*) of the powerful (*tôn kratouúnton*)” (Euripides: *Phoenissae*, 388–393).

In this text, the exile is conceived as a punishment in so far as the complete enjoyment of citizenship – expressed in this case by the exercise of the *parrêsía* – would be impossible during exile. This condition implies that the politics that is proper to human beings can only be brought into action, to its full extent, within the limits of the *polis* where the citizen was born. The counterpart to this position is expressed, according to the tradition, by Pindar, when in one of his *Paeans*, Euxantius of Ceos declares that he prefers to live a quiet life in an island rather than enduring the startling surprises of governing Crete: “all my wealth is made of a copse of trees / but I am not haunted neither by the sufferings of life nor by the civil wars (*stasiôn*)” (Pindar, *Paeans*, IV, 50 sq.). In the face of the hardship provoked by the political life, the judicious man chooses voluntarily to turn down any form of the

exercise of power. The exile, in this context, becomes the condition of possibility for the human being to abandon the political world in order to have access to a superior form-of-life proper to the wise man.

In this sense, one of the most remarkable achievements to be found in Enquist Källgren’s dissertation is to show that, despite being a historical event that touched Zambrano’s life in a dramatic way, the Spanish philosopher managed herself to transform this biographical contingency into a fundamental ontological concept that has the virtue of allowing the reader to grasp the entire sense of her theoretical ambitions (a feature that, until now, had not been properly identified by historians of ideas).

The same ambiguity has weighed on the concept of exile since Antiquity (a tradition which Zambrano was well aware of) and guided the philosopher’s conception about the vicissitudes of her own oeuvre. As Enquist Källgren writes: “scholars argue that Zambrano’s philosophy is personal or committed to the historical circumstances in which it was created. Turning this argument around, I maintain that her recreation of experience and memory was personal precisely because it was literary, and part of a personal self-creation needed in the exile. This means that the historical circumstance of her thinking is the exile as such, and not any chosen territory with which she might be identified (as could be for example pre-war Spain)” (38).

This thesis is made up of an introduction, four chapters and a concluding discussion. The index and the exhaustive bibliography are excellent research tools for future scholars who would like to continue the work that is presented in this dissertation. Besides, the texts that are so carefully analysed were written in very different periods of Zambrano’s life, according to the experience of exile mentioned above: the first years in Spain before the Civil War (1928–1939), the time of her exile in Latin America (1939–1953), the years in Rome (1953–1963) and, finally, the years spent at “La Pièce”, her residence in the French Jura district (1963–1986).

The first chapter introduces us to the historical context in which Zambrano was trained as a philosopher. The political debate about the renewal of the Spanish nation and its identity during the years previous to the

Civil War (with the Spanish philosopher evolving within the liberal circles during the military regime of Primo de Rivera) were the starting point for Zambrano to reflect upon the problem of subjectivity. At the same time, the historical context suggests the possibility for Zambrano to go further: “even though Spain is important to Zambrano – she is even willing to die for it – it is so because it radiates something universal, something that is valid for all human beings” (101).

The initial figures of the subject in Zambrano’s thought are discussed here. The most distinctive is that of *mediación* (mediation), that is to say, “the relation between subject and object, and between the transcendent and placed being as motion” (106). The figures of mediation take place in order to describe and understand the relationships between the individual and life, language and nature or historical particularity and universal creativity. That is also why the subtle metaphorical figure of “suicide out of love” is very well suited for pointing out the state of transparency that makes the knowledge of the mediating structure possible.

The second chapter discusses mainly the books *Filosofía y poesía* (Philosophy and poetry) and *La confesión, género literario* (The confession, a literary genre). The unity of the subject is a decisive problem for Zambrano’s philosophy and we can find a very refined conception built upon the unity between life and truth. This project conveys the formulation of a phenomenology of life that is, according to Zambrano, strictly different from the “phenomenology of consciousness” defended by Edmund Husserl. Thus, the confession allows for the re-examination of the relationship between subject and object and the analysis that Enquist Källgren proposes about the Augustinian confession is particularly illuminating for the comprehension of Zambrano’s thought.

But the inquiry of the theory of knowledge was not only determined by European neo-Kantianism and phenomenology but also by the discussion of poetic creation in the Cuban *Orígenes* group. This background allows Zambrano to advance her hypothesis about poetic world-making as a metaphysics of the *physis* and gives birth to the notion of *despertar*, that is to say, the awakening of the human being into a home. But if Enquist Källgren gives us a new insight of Zam-

brano’s philosophy as the influence of Caribbean poetry is taken into consideration, we can also find in this chapter a detailed discussion of German philosophy (Husserl, Heidegger) and Zambrano’s in-depth understanding of Ortega and Zubiri that leads to an examination of the figures of *espacio vital* and the heart. These topics are essential points in order to raise serious objections to the philosophy of consciousness.

That is precisely why the confession must be outlined as “an expressive motion towards the other, by which the existing human being came into being as subjectivity” (204). This proposition implies a conception of transcendence as motion or openness towards the other that leads to the notion of co-creativity as a result produced by a transcending motion instead of a conscious human mind.

The third chapter deals with Zambrano’s most difficult book, *El hombre y lo divino* (Man and the divine). In this way, the notion of “placed subjectivity” acquires all of its importance as Zambrano engages in a very sophisticated discussion with Aristotle, Kant and quantum physics. The figures of the ruin, the temple, the homeland and the soul (conceived as a Pythagorean numerical universe of rhythms) allow us to deepen our understanding of the relationship between the sacred, life and the human place. This discussion leads Zambrano to develop her tragic conception of the human condition because “the human being does not have a natural place; neither essence nor substance to stick to. And for that reason he or she lives with the continuous threat of being disintegrated, of crushing anxiety and death. The only hope of the human being and of the individual is in conceiving its own life as resistance and in continuing to be reborn” (282). In this context, it becomes possible to measure to which extent the ethical mediation will be essential to fully grasp the meaning of Zambrano’s notion of the subject as an entity transcending and transcendental to life.

The fourth chapter opens up with a discussion of Zambrano’s three late books: *Claros del bosque* (Clearings in the Woods), *Notas de un método* (Notes of a method) and *Los sueños y el tiempo* (Dreams and time). An ethics of signs is here meticulously outlined through the figures of the heart, the soul and the home. Zambrano’s conception of ethics

is enforced by the proposition that the human being is co-created in relation to others and this fact gives the critique of discursive reason its full potential. In this context, “identity is possible because of the expressive motion that embodies and places the subject, liberty is possible because of the fundamental non-presence of the sacred, which only works in the human being as embodied potentiality [...] and reality and representation are the same thing: being is expression and the subject an expressive phenomenon” (379).

This dense and fruitful elaboration on the ethical and metaphysical dilemmas that are at stake in Zambrano’s thought leads to some brilliant concluding reflexions where Enquist Källgren sums up her most audacious considerations about the metaphysical structure of the human being according to the Spanish philosopher. Some of the most striking and external paradoxes in Zambrano’s philosophy are evoked here as a result of the hermeneutics set forth along the thesis: the absolute transcendent can be experienced even though it is located beyond the human means of measuring; placed expression and the awakening as a motion of the soul are the means for the human being to become individualized; the transcending motion is a path for the human being to express itself as individualized in the figures of the place and the sign. In this way transcendental agency meets an ethical attitude that makes subjectivity a form of expressivity.

It is noteworthy that the dissertation has been built upon an extensive diversity of sources that are seldom found in the scholarly works devoted to Zambrano. Enquist Källgren has not only explored the entire corpus of Zambrano’s books and published writings but also an impressive quantity of manuscripts and letters (most of them unpublished) whose analysis demands a far-reaching expertise.

Zambrano’s prose is also widely known for her exquisite exploitation of linguistic possibilities, a characteristic that is closely related to the concept of “poetic reason” (always recognized as an eminent quality of her writing). This way of producing philosophical theories through a poetic use of language implies a combination of conceptual rigour and a form of expressiveness that is deeply rooted in the famous debate between *cul-*

teranismo and *conceptismo* in the cultural history of Spanish literature and philosophy. In fact, the author of this dissertation is extremely conscious of this crucial point: “the most difficult part of a philosophical interpretation of Zambrano’s thought is the way in which she writes. Her texts are fragmented, enigmatic, often without explanation or references, metaphorical, symbolic and with the occasional concept, often used in a most inappropriate or at least non-canonical way” (41).

These features of the philosopher’s prose make the translation of her texts an especially difficult task for which Enquist Källgren has proven to have outstanding skills: all the proposed translations reveal a thorough knowledge not only of the Spanish language but also of the most intricate nuances in the conceptual philology that informs Zambrano’s system of thought. For this reason, it is a breakthrough that the author of the thesis has used the concept of figure (not to be confused with the ontological concept of *figura*) to characterize the idiosyncratic uses of Spanish in Zambrano’s philosophical prose.

At the same time, the specific tools of the history of ideas are profusely employed in order to trace some of the most difficult sources of Zambrano’s philosophy. The author of this thesis reveals not only an extensive mastery of 20th-century Spanish philosophy (particularly in the case of José Ortega y Gasset, Miguel de Unamuno and Xavier Zubiri) but also a solid knowledge of European philosophical tradition ranging from Plato, Aristotle and Plotinus to Spinoza, Kant or Heidegger.

As a consequence, the thesis argues for not only a completely new comprehension of Zambrano’s philosophy as a whole but also, and above all, that the consequences of such an accomplishment imply the necessity of a profound revision regarding the influence of Spanish philosophy in the fashioning of 20th-century intellectual history both in Europe and Latin America. This is another reason why the findings of this dissertation must be received as a major contribution to the history of ideas and the discipline of philosophy.

A method always present in Zambrano’s oeuvre and, at the same time, masterfully shown by Enquist Källgren’s thesis is the way that is used by the Spanish philosopher to

appropriate for her own theoretical purposes the categories pertaining to the philosophical tradition with the aim of giving them a complete new meaning. Let us consider, for example, the notion of person.

From the onset of Indo-European societies the notion of “person” has been the object of a complex sedimentation whose conceptual geology has been carefully scrutinized by philosophers, historians and anthropologists. In one of the most recent landmarks in the reflexion upon the history of the notion of person, Martin Heidegger remembers Max Scheler in a decisive paragraph of *Sein und Zeit*: “the person must not be conceived, according to Scheler, as a thing or a substance (*als ein Ding oder eine Substanz*) [...] The person is not a thing, not a substance, not an object (*Die Person ist kein Ding, keine Substanz, kein Gegenstand*)” (Heidegger, *Sein und Zeit*, § 10).

With these words, Heidegger started his destruction (*Destruktion*), as he used to denominate his philosophical method in *Sein und Zeit*, of the tradition of Boethian origin that was subsequently revived by Thomas Aquinas to designate the person as the singular with rational nature (we will leave aside the question of whether the Heideggerian interpretation of the history of the person as a chapter in the history of the subject-substance is a correct one or not).

It is, however, also important to underline a dimension that is usually forgotten in the histories of the notion of person: its juridical origin. This feature is of the utmost importance if we take into account that, as some scholars have shown, the theological notion of person is the result of giving a new meaning to a juridical concept of Roman origin.

In this semantic migration the mediation of theologians with a juridical background, like Tertullian, was decisive.

Zambrano’s thought finds its original place within this secular tradition in order to subvert all the previous meanings. Even if the juridical dimension of the notion of person is not absent from her reflexion as it becomes clear if we take into account a book like *Persona y democracia*, Zambrano succeeds in turning this juridical notion into a metaphysical and ethical figure capable of expressing the underlying and universal vector that gives shape to the metaphysical structure of the human being.

As we can see, this example is paradigmatic of a method: on one hand, the Spanish philosopher is a thinker that bases herself on the most exquisite traditions of European continental philosophy and, on the other hand, in each of her hermeneutical acts a gesture of subversion of those very same traditions takes place. This creativity opens the door to a machine of thought that places Zambrano amongst the most important figures in the history of 20th-century philosophy.

Undoubtedly, one of the most important achievements of Enquist Källgren is to have shown the real dimension of Zambrano’s oeuvre with historical acuity and philosophical precision. It could also be possible to observe that Enquist Källgren follows the spirit of Zambrano’s method and together with a sterling exegesis in the field of the history of ideas we find the outlines of a new philosophy for which the Spanish thinker has become the figure of its awakening.

*Fabián Ludueña Romandini,
Universidad de Buenos Aires*

Making place for space

Fredrick Backman: *Making place for space. A history of ‘space town’ Kiruna 1943–2000*. Umeå: Department of Historical, Philosophical and Religious Studies, Umeå University, 2015. xx+323 s. ISBN 978-917-601-244-4, hft.

Kommunslogans är ofta intetsägande, ibland komiska och inte sällan förbryllande. Mindre orter satsar ofta på vitsighet: ”Här får du

livstid” (Fagersta), ”Kommunen på G” (Gislaved). Större städer kan vara pinsamma. Uppsala har påstått att man haft ”Tillväxt varje dag sedan 1286”; Stockholms uppblåsta slogan ”Capital of Scandinavia” har orsakat diplomatisk misstämning i åtminstone Danmark. I jämförelse med dessa och många liknande exempel är Kirunas slogan ”En ren upplevelse” ganska anständig. (Dessa exempel återfinns på flera liknande hemsidor, till

exempel <http://kommunslogans.forts.se>. Det är ofta oklart exakt när de verkligen har använts eller hur officiell deras status har varit.)

Fredrik Backmans utmärkta och välskrivna avhandling *Making place for space* tar inte upp Kirunas kommunslogan men den behandlar näraliggande frågor – särskilt hur föreställningen om Kiruna som ”rymdstad” vuxit fram. Begreppet rymdstad är inte en regelrätt kommunslogan men ligger i samma diskursiva kluster av uttryck som används för att bygga kommuners, regioners eller nationers varumärken. Kiruna har använt flera sådana etiketter under årens lopp, till exempel ”gruvstad” och ”vinterstad”, och i synnerhet ”framstadsstad”.

Detta innebär inte att avhandlingen är en studie inom området ”place branding”, som idag är etablerat inom marknadsföring, både akademiskt och genom en omfattande varumärkespraktik. Till större delen består den av en skildring av hur rymdverksamhet har etablerats i Kirunaområdet, särskilt från 1940-talet och framåt. Ordet ”etablerats” är viktigt. Backman beskriver olika rymdrelaterade projekt från Vassijaure naturvetenskapliga station, grundad 1902–1903, till 00-talets så kallade Rymdcampus och även den ännu ej realiserade visionen ”Rymdstad Kiruna 2020”, som inkluderar planer på en anläggning för rymdturism. Men det är hela tiden planeringen och förarbetena som avhandlas, aldrig själva den vetenskapliga, tekniska, ekonomiska eller utbildningsmässiga verksamheten. Backman skriver därmed i vad som nog är en alldeles egen genre, som kunde betecknas ”teknik- och vetenskapshistoriska planeringsstudier”. I skildringen av planeringen av olika projekt kommer också frågor om marknadsföring och varumärkesbyggande in – här främst vinklade utifrån en modell om ”place making” hämtad från den finländske kulturgeografen Anssi Paasi. Avhandlingen är kort sagt tvärvetenskaplig, och detta på ett intressant och fruktbart sätt.

Fördelen med Backmans angreppssätt är att han kan täcka in rätt många olika rymdrelaterade projekt under en lång historisk period. Därmed kan han presentera ett rikt empiriskt material som verkligen ger en fin bild av kontinuitet och förändring inom ett område med växande betydelse inom den så kallade kunskapsekonomin. Avhandlingen är en intressant skildring av utvecklingen på en

ort vars förutsättningar att integreras inom kunskapsekonomin inte är självklara. Denna tycks ju normalt vara förankrad i befolkningstäta regioner med många starka institutioner för forskning och högre utbildning samt en allmänt livlig ekonomisk och kulturell verksamhet. Detta är utan tvekan avhandlingens stora styrka: fokuseringen på rymdverksamhet under en längre tidsperiod ger ett perspektiv på kunskapsekonomins framväxt i ”periferin”, som många med liknade intressen kommer att ha stor nytta av.

Metodiken har en del nackdelar. Det hade varit omöjligt att täcka in verksamheten inom de många projekt och framväxande institutioner som skildras men att Backman släpper dem när de väl etablerats får en del konstiga konsekvenser. Kiruna geofysiska observatorium (KGO) är en viktig aktör i Kiruna från 1957, när det invigs. Det har senare bytt namn flera gånger och är idag ett centrum för rymdverksamhet som går under namnet Institutet för rymdfysik (IRF) och som inkluderar Kirunas så kallade rymdcampus. Saker är alltså inte alls färdiga bara för att ett projekt har dragit igång eller en institution etablerats. Backmans fokus på planeringsfasen ger därför en något snedvriden bild av dynamiken hos verksamheter som hela tiden utvecklas och transformeras. Ett större fokus på KGO i dess olika skepnader hade också kunna generera analytiska poänger, vilket jag återkommer till. Ett annat problem, kanske ofrånkomligt, är att skildringen av ”kunskapsplatsen” Kiruna blir snedvriden i och med att stadens verkliga ”kärnverksamhet”, den gruvindustri – också den kunskapsintensiv – som en gång var anledning till att Kiruna grundades, får så litet utrymme. Också detta återkommer jag till.

Backman behandlar framväxten av föreställningen om Kiruna som rymdstad och en stor förtjänst är att han huvudsakligen lägger sig på en (visserligen förberedande) verksamhetsnivå snarare än på den ofta fluffiga diskursiva nivån. Detta lyfts fram i syftesbeskrivningen (6): ”to analyse the processes underlying the making of Kiruna as a space town in the period from 1943 to 2000”. Som sig bör bryts syftet ner i ett antal frågeställningar: hur rymdforskningen har påverkat rymdverksamheten i Kiruna, hur rymdverksamheten har genererat idéer som är viktiga för föreställningen om Kiruna som rymdstad, och slutligen hur platser kan bli berömda (famous) genom att satsa på vetenskap och teknik. Den

tredje frågeställningen är oklar och får liten betydelse i avhandlingen.

Forskningsöversikt och teoriavsnitt tar upp sådant som ”place making”, i synnerhet skandepet av ”kunskapsplatser”, och regional identitet. Utifrån syfte, frågeställningar och teoridiskussion kan man få för sig att detta är en avhandling om kunskapsorienterat regionalt varumärkesbyggande, men det stämmer bara till rätt liten del om man ser på innehållet. De empiriska kapitlen utgör en solid genomgång av bakgrunden till ett antal projekt och institutioner. Strukturen är samtidigt kronologisk och tematisk.

Kapitel två behandlar bakgrunden till skandepet av KGO, 1943–1957. Här står alltså den naturvetenskapliga forskningen i centrum (ännu mer orienterad mot atmosfären än rymden), med Vetenskapsakademien som en viktig aktör. Med tanke på hur betydelsefull KGO varit, som nav i mycken rymdrelaterad verksamhet i Kiruna, borde institutionen som redan antytts ha fått litet mer utrymme i de följande kapitlen. Det finns ett ekonomisk-teoretiskt begrepp som hade varit användbart för att förtydliga KGO:s roll på ett sätt som kunnat ge stadga åt hela framställningen, nämligen begreppet stigberoende (”path dependence”). De utredningar och beslut som ledde fram till institutets grundande satte så att säga Kiruna i rullning på rymdstadsspåret. Tillkomsten av flera projekt och institutioner samt många andra utvecklingstendenser bidrog förstås till att riktningen inte blev spikrak. Men tanken om stigberoende hade ändå kunna vara belysande och KGO:s vindlande historia under skiftande omständigheter hade kunnat fungera som en krok att hänga upp en sådan diskussion på.

Kapitel tre är fokuserat på rymdanknuten teknikutveckling 1958–1966, en period när den nationella forskningspolitiken, de internationella ”storvetenskapliga” samverkansprojekten (CERN, ESRO, ESA) och inte minst kallakrigslogiken får genomslag. Det är en styrka i avhandlingen att perspektiven aldrig är snävt nationella eller regionala utan att de i olika sammanhang vidgas mot den internationella scenen. Det är under dessa år som en svensk kommitté för rymdforskning skapas (och omskapas, gång på gång) och som de planer välvs vilka 1966 resulterar i raketbasen Esrange, från början ett internationellt projekt men rätt snart övertaget av svenska statens eget rymdbolag. Ett mycket intressant avsnitt

i detta kapitel handlar om hur relationerna till samiska intressen hanterades. Bland annat innebar byggandet av Esrange förhandlingar – med ojämnt utfall – angående ersättning för störningar i rennäringen, byggandet av skyddsrum mot nedfallande raketskrot, och geografiska gränsdragningar utifrån rymdverksamhetens säkerhetsbehov. Detta innebar också enligt Backman att centralmaktens grepp om regionen stärktes, vilket nog stämmer, på samma sätt som i alla liknande fall av infrastrukturutbyggnad. Men utifrån Backmans beskrivning framstår ingreppen i just detta fall som ganska obetydliga. Dessa är börjar också en rymdstadsretorik knoppas. Esrange lanseras övermodigt eller ironiskt som Sveriges Cape Canaveral och sinom tid Cape Kennedy.

Kapitel fyra (1979–1986) tar upp mer ekonomiska aspekter på rymdverksamheten. Det är nu retoriken om kunskapsekonomi och innovation börjar märkas, om än inte med just den begreppsapparaten. Här finns en liten utflykt i gruvekonomins historia som alltså kunde ha fått större tyngd i framställningen. Kiruna lanseras nu som ”framstadsstad” och mycket handlar om den framväxande satellit-tekniken och fjärranalysen. Det internationella så kallade Landsatprogrammet – byggandet av ett system av stationer för att ta emot satellitdata – resulterade i att en sådan station byggdes i Kirunaområdet, vars nordliga belägenhet gav vissa tekniska fördelar vad gäller mängden mottagna data från satelliter som går i cirkumpolära banor. Nu påbörjades också ett intensivt arbete för regional utveckling utifrån framstadsstadskonceptet – en vision som kopplades till urbana modeller som Milton Keynes och Silicon Valley. Det visionära språket var ibland förfärligt pekoralistiskt och man är tacksam för att Backman gett de svenska originalen till sina citat så läsaren inte går miste om detta oöversättliga prov på tidstypisk regionalpolitisk retorik hämtad från ett så kallat visionsdokument:

Kanske blir det i Kiruna som i Silicon Valley: att ”high-tech” föder en längtan, ett behov efter ”high-touch”. Att datateknologin omdanar Kiruna till en stad fylld av varma, bubblande whirl-pools där datamänniskor tillsammans sitter och njuter av kroppslig kontakt och mänskligt prat? (s. 172)

Ja kanske det. Ett vinnande koncept ("Kiruna 4-ever") från White arkitektfirma (<http://www.white.se/en/project/268-the-new-kiruna>) angående det Kiruna som ska uppstå efter stadsflytten låter ana att visioner som denna lever. Men Kiruna blev inget Silicon Valley. Den andra urbana huvudinspiratören Milton Keynes – i likhet med Kiruna en genomplanerad framtidsstad och berömd för sitt Open University – var kanske mindre grotesk som förebild. Informations- och kommunikationstekniken tycktes ju öppna nya utvecklingsmöjligheter för verksamhet på distans, inte minst utbildning, något som Kiruna skulle haka på under den period som behandlas i avhandlingens sista empiriska kapitel.

I kapitel fem står några utbildningsinitiativ i centrum, i synnerhet drömmen om ett rymdcampus som hittills inte realiserats fullt ut (inget Open University ännu) men som ändå har lett fram till viss högre utbildning i Kiruna (i samverkan med Luleå och Umeå). Kapitlet behandlar perioden 1992–2000, de år när innovationsraseriet fick fullt genomslag i Sverige. Tankar om ett postindustriellt kunskapsamhälle hade varit i svang några år. Nu konkretiserades de i företagsekonomiska och ekonomisk-geografiska modeller om sådant som Triple Helix, kunskapstrianglar, kluster, och inte minst regionala innovationssystem. Kiruna skulle följaktligen bli en kunskapsstad och det konkreta resultatet (såvitt man kan se utifrån Backmans framställning) blev att IRF kom att stå som värd för en del teknisk-naturvetenskaplig utbildning i samverkan med de två Norrlandsuniversitetet.

Rymdstadskonceptet blev från 1980-talet allt populärare men fick kanske inte riktig luft under vingarna förrän efter 2000, en period som Backman behandlar i slutkapitlet. Den senaste visionen, Rymdstad 2020, är tämligen visionär, inte minst på grund av idéerna om en rymdhamn för rymdturism som bland annat har motiverats utifrån beräkningar gjorda angående ett liknande projekt i New Mexico, där man kommit fram till att "Spaceport America" kommer att skapa "många tusen" jobb. Från Silicon Valley till Milton Keynes till New Mexico – det är så tänkandet kring urbanutveckling sedan 1980-talet har sett ut på många håll, alls inte bara i Kiruna. Medicon Valley kring Malmö, Robotdalen på Expectrum i Västerås och Biotech Valley i Uppsala-Stockholm är några andra exempel. Typiskt är att det finns något slags etablerad

tradition inom de teknikområden man framhäver och att man utifrån en rejält skruvad bild av de historiska förutsättningarna skapar visioner vars syfte är att locka högutbildade människor, statliga industrisatsningar (ofta maskerade som forskningssatsningar) och privat kapital. Backmans avhandling ger en viss kritisk belysning av detta slags förfarande och är värdefull inte minst genom att den historiska exposén inte är förenklad eller tillrättalagd utan avslöjar en hel del av det komplexitetens bråddjup som den historiska verkligheten utgör.

Denna avhandling har alltså många förtjänster, till vilka också hör god akribi och metodisk stringens (även om större utnyttjande av intervjuer varit önskvärt). Kiruna framstår som ett synnerligen intressant fall inte bara på grund av platsens ovanliga geografiska och naturliga förutsättningar utan mer allmänt, som exempel på hur drömmen om en regionalt förankrad så kallad kunskapsökonomi har vuxit fram och i viss mån realiserats. Kirunas förutsättningar är ovanliga men drömmar och projekt tycks ha följt mönster som haft stor spridning inom och utom landet.

Men bilden är mer komplicerad. Backman ligger ibland litet för nära den "place branding" som han också har som ambition att analysera (fast utifrån det kulturgeografiska "place making"-begreppet), ett problem som kunde ha undvikits om det artikulerats. Genom att lyfta upp föreställningen om en framväxande rymdstad som vetenskaplig huvudtematik tycks Backman ibland ansluta sig till rymdlobbyisternas agenda; genom att fokusera på framväxten av olika rymdprojekt ger han dagens rymdentusiaster historisk legitimering. Det bästa sättet att motverka sådana intryck, som uppstår på grund av val av fokus men som inte har fog för sig om man ser till avhandlingens vetenskapliga kvaliteter, hade varit att ge mer utrymme åt konkurrerande berättelser om Kirunas utveckling och identitet. Där hade "Kiruna gruvstad" varit det självklara korrelatet till rymdstadsvisionen.

Boken inleds med följande väl valda citat: "Ingen annanstans i världen har man så nära till både han där uppe och han där nere." Den som talar är Lars Törnman, som från att ha klippt banden mellan Gruvtoivan och socialdemokratin gick vidare till att grunda och leda Kirunapartiet, en mäktigt kraft inom

Kirunas kommunalpolitik under 90-talet och 00-talet. Partiet var som starkast de år som rymdstadsvisionen fick genomslag men det hade uppenbarligen sin bas i gruvstaden Kiruna. Detta är relevant också utifrån rymdstads-perspektivet.

Backman väver skickligt ihop diskussioner om rymdprojekt på lokal och nationell nivå och i det material han redovisar återkommer vissa personer och grupperingar med jämna mellanrum. Nina Wormbs och Gustav Källstrand, som skrivit en ganska detaljerad översikt över svensk rymdforskning, påpekar att den rapport som rymdkommittén gav ut 1963, och som fick ett genuint negativt mottagande och blev något av ett fiasko (också Backman behandlar den), av vissa uppfattades som en ren partsinlaga eftersom de som satt i kommittén var ledande bland dem som hade intressen i rymdforskningen. De talar också om ett sammanhållet svenskt "space community" som fungerade som en lobbygrupp. En liknande bild får man utifrån Backmans beskrivning av hur byggandet av varumärken och skapandet av visioner gick till på kommunal nivå, där bland annat geografen Bengt Sahlberg spelade en viktig roll.

Här finns massor av material för att underbygga en diskussion om hur grupper och nätverk agerat för att lansera och implementera rymdprojekt på lokal och nationell nivå, men dessa aktörer behandlas inte systematiskt. Och, inte minst viktigt, för att en tydligare distans från varumärkesbyggarna och

lobbyisterna skulle ha kunnat skapas, och en djupare analys uppnås, skulle Törnman och Gruvtolvan, och även LKAB, ha behövt få ta större plats. Då hade kanske Kiruna dessutom framstått som ett något mindre typiskt, men inte mindre intressant, exempel på en senmodern kunskapsplats. För onekligen är det så att kopplingen som här görs mellan begreppen "kunskapsplats" och "rymdstad" är ganska missvisande. Ett av problemen med föreställningarna om en högteknologisk kunskapsekonomi och liknande är ju att betydelsen av etablerade teknologier och verksamheter, och även av de förändringar som ny teknik åstadkommer inom traditionella näringar som malmbrytningen, underskattas. En rättvisande bild av Kiruna som kunskapsplats skulle ha behövt ge minst lika mycket utrymme åt gruvindustrin som åt den hypade rymdverksamheten. Kunskapsbegreppet hade i denna avhandling behövt både breddning och fördjupning.

Denna kritik, som är min viktigaste, är medvetet orättvis. Det hade inte varit möjligt att inom ramarna för ett avhandlingsprojekt göra den breddade problemställningen rättvisa. Backmans avhandling är en gåva till framtida forskare som kommer att ta djupare gruvhistoriska spådrag och som kommer att kunna ge helhetsperspektivet med hjälp av material och analytiska insikter från *Making place for space*.

Sven Widmalm,
Uppsala universitet

Recensioner

Klara Arnberg, Pia Laskar & Fia Sundevall (red.): *Sexualpolitiska nyckeltexter*. Stockholm: Leopard Förlag, 2015. 512 s. ISBN 978-917-343-567-3, hft.

Sexualpolitiska nyckeltexter är en sammanställning utdrag ur svenska historiska källor från de senaste 400 åren. Ett hundratal källtexter har varvats med förklarande och kommenterande texter skrivna av historieforskare. På 500 sidor rymms källtexter kring ett stort antal ämnen. Här behandlas centrala sexualitetshistoriska teman såsom hor, tide-lag, våldtäkt, utomäktenskapliga barn, preventivmedel, pornografi, sexualupplysning, prostitution, sterilisering och abort. Men boken innehåller också spännande texter om mer oväntade ämnen såsom svensk kolonialism i Sjöpmi, bordelldiktning, kvinnorörelsens sedlighetsideal, vulvasmärta, 1920-talets primitivism och ”den svenska synden”. Här finns en riklig palett med idéhistoriskt högintressanta texter. Bara ett exempel är Gustaf III:s barnamordsplakat från 1778 som förefaller genomsyrat av en ny konsekvensetik i nyttotänkandets anda. Den ”upplyste” monarken försökte skydda ogifta mödrar från omgivningens fördömande och straff med hänvisning till att detta var bästa sättet att minska antalet spädbarnsmord.

Många av källtexterna är i sig själva fängslande läsning, men som läsare är man ofta frestad att först läsa forskarkommentaren som i boken placerats efter respektive källutdrag. De förklarande texterna ger den kontext läsaren behöver för att förstå vad han läser, i vilket sammanhang källan hör hemma och hur källorna kan tolkas och förstås. Kommentarna är skrivna av svenska historieforskare som var och en får skriva om sitt eget specialområde. Det här greppet har resulterat i koncisa (7–10 sidor) och tillgängliga texter som ändå präglas av klarhet och skärpa. Lästa för sig bildar kommentarerna en lättöläst introduktion till mycket av den forskning som gjorts inom det sexualitetshistoriska fältet i Sverige. Boken kan därför med fördel användas inom undervisning, inte bara som källsamling utan också som översiktsverk och lärobok. De ömsom kittlande, ömsom förfärande källutdragen och de väl-

skrivna forskarkommentarerna gör också boken intressant, läcker och underhållande för en bred allmänhet.

Begreppet nyckeltext i rubriken har tolkats brett. Bara en del av de valda texterna är sådana som i sig själva spelat en viktig roll för att befästa eller förändra samhälleliga normer, medan andra tagits med i volymen mer för att de är beskrivande eller representativa för en större debatt. De citerade texterna ger också sammantaget en bra bild av vilka olika källmaterial som finns tillgängliga för historikern från olika århundraden. Från 1600- och 1700-talet återges bland annat lagtexter, rättsprotokoll, reseberättelser och visor; från 1800-talet skönlitteratur, tidskriftsartiklar och upplysningslitteratur; och från 1900-talet statliga utredningar, debattböcker, reklamaffischer och en t-tröja.

Bokens titel är ändå väl funnen. Här handlar det nämligen uttryckligen om svensk *sexualpolitik* och inte om vad svenskarna under olika tidsepoker gjort i sängkammaren. Sexualpolitik som begrepp står för försöken av stat, kyrka, läkare, politiker och aktivister att sätta in åtgärder, reglera, reformera, disciplinera och liberalisera det som under olika tider utpekats som hotfullt, problematiskt eller oacceptabelt. Redaktörerna placerar också i sin inledning stadigt i bokens perspektiv i en socialkonstruktivistisk tradition. Fokus är på sexualitetens föränderliga kulturella praktiker och innebörder samt hur de formulerats i tal och skrift. Antologins breda upplägg med källtexter från 1600-talet fram till 2000-talet ger också en belysande överblick av hur problemformuleringarna växlat över tid och hur löst sambandet varit mellan sexuell praktik och sexualpolitik. Då man på 1600-talet uppfattade tidelag och sex med övernaturliga väsen som hot mot samhällsordningen blir till exempel våldtäkt först mot slutet av 1900-talet utpekat som en verklig samhälls fara.

Saknas något i volymen så är det kanske ett perspektiv bortom det nationella i forskarkommentarerna. Sverige framstår här onödigt mycket som en värld för sig. Några av bokens texter antyder att den sexualpolitiska diskussionen i Sverige under 1800-talet följde efter och reagerade på diskussioner i de större kulturländerna. Men i något skede verkar den

svenska sexualpolitiska debatten gå ”förbi” och lägga sig i täten för liberalisering och ”modernisering”. Den här svenska sexualpolitiska särarten antyds i flera av bokens texter men tas inte upp till kritisk diskussion. Inom ramen för korta textanalyser kan man kanske inte heller kräva detta, men boken som helhet väcker frågor kring den nationella självbilden av Sverige som ”annorlunda” och ”en föregångare” på sexualpolitikens område. De kalltexter som valts ut från 1800- och 1900-talen representerar också till stor del liberala reformsträvandena, historiens ”vinnare” om man så vill, men författarteamet har lyckats skapa en rätt god balans genom att också inkludera texter som uttrycker de ”förlorande” konservativa ståndpunkterna. Boken bjuder alltså inte minst på många tacksamma uppslag till reflektion och vidare diskussioner.

Anders Ahlbäck,
Åbo Akademi

Michael Azar: *Amerikas födelse. Korset, guldet och svärdet i Nya världen*. Stockholm: Leopard, 2015. 217 s. ISBN 978-917-343-499-7, hft.

De spanska erövrarnas första intryck av de folk de mötte i Mexiko var inledningsvis lika förundrande som positiva; det rörde sig, skrev Cortés 1520 till kejsaren i Spanien, om folk som levde under förhållanden som på många sätt liknade dem hemma i den gamla världen. De bodde i välorganiserade städer, de levde under ordnade och i det närmaste civiliserade villkor. De hade väl fungerande marknadsplatser, sina egna riter och ceremonier, de producerade sina egna böcker och hade en hierarkisk samhällsordning i vilken spanjorerna kunde känna igen sig. Skönheten i estetiska alster imponerade stort och ansågs till och med överträffa vad européer kunde åstadkomma, vilket bland annat Dürer vittnade om. Ett folk med sådan grad av intelligens och ordning borde inte vara svårt att övertyga om de kristna sanningarna. Men det fanns en baksida: de var ändå hedningar, de ägnade sig åt människoeffter och andra för européerna upprörande och avskyvärda seder, vilka skulle komma att rättfärdiga erövringen och dess medel och metoder. Det var således från början en klugen syn som rädde.

Trots förundran och fascination innebar erövringen av såväl de långt enklare samhällena i den karibiska övärlden som av civilisationerna på fastlandet ett enormt våld och övergrepp på de inhemska folken: utrottningsaktioner, slaveri och tvångsarbete, massakrer på de som inte underkastade sig den spanska kronan och kristendomen (till vilket kom den massdöd som olika importerade sjukdomar innebar). Erövringens och kolonisationens våld och död kom därför tidigt att möta kritik. Redan 1512 utfärdades de första lagarna för att komma till rätta med de värsta övergreppen; krig fick således inte inledas utan att ett ”erbjudande” om att ta till sig kristendomen först lästs upp (på spanska), men om detta avvisats var kriget rättfärdigt och indianerna kunde tas som slavar. Cynismen i det hela påtalades redan i samtiden.

Diskussionen om erövringen, kolonisering- och hur kristendomen skulle införas kom att vara i många decennier och i takt med att kritiken mot dess former tilltog, inte minst genom dominikanermunken Bartolomé de Las Casas ihärdiga och livslånga kamp mot missförhållandena och orättvisorna, kom synen på indianerna att förändras. Ju mer och skarpare kritiken från Las Casas blev, desto starkare blev motreaktionen. Det alltmer passionerade försvaret av konkvistadorernas handlingar hade som en viktig förutsättning en långtgående svartmålning av indianerna. Redan mot slutet av 1520-talet hade den nämnda positiva bilden av aztekerna förbytts till en alltmer entydigt negativ och förkastande attityd: det rörde sig nu om kannibaler, sodomiter, avgudadyrkare, kort sagt barbarer som stod utanför allt vad civilisation och samhälle hette. Mot sådana var alla medel tillåtna; följaktligen stod konkvistadorerna ovan all kritik, deras handlingar var helt enkelt välgärningar, nödvändiga för att utrota barbariska seder, bibringa hedningarna den rätta läran och därigenom rädda dem från sig själva.

Las Casas var inte ensam om att kritisera missförhållandena. Såväl påvemakten som kejsaren Karl I och spanska lärda som Francisco de Vitoria i Salamanca var kritiska mot många av de metoder som praktiserades i den nya världen; för att erövringen och kristnandet skulle vara legitimt fick det inte ske hur som helst, tvärtom fanns det en *jus gentium* (folkens rätt) att ta hänsyn till. Enligt Vitoria hade spanjorerna ingen rätt att

bestjåla amerikanerna på deras land eller förslava dem, de kunde inte heller tvingas till tro, och påven hade ingen rätt att förlåna spanjorerna (eller portugiserna i fallet Brasilien) deras land; däremot fick de inte hindra spanjorerna rätten att färdas fritt eller att predika kristna idéer. Vitoria och än mer Las Casas kunde i mycket finna stöd hos kejsaren, som för sin del med lagar och regler önskade upprätthålla kronans makt och rätt gentemot alltmer självständiga konkvistadorer, vilka i sin tur ogillade den avlägsna kronans centraliseringssträvanden. En av dessa konkvistadorer var Bernal Diaz del Castillo, som på ålderns höst mindes och skrev om sin del i erövringen, i mycket för att försvara sin grupps intressen gentemot mot såväl kritiker som Las Casas som kejsarmaktens ansträngningar.

Debattinläggen om den spanska erövringen under några decennier runt 1550 var många, med kulmen i den debatt eller snarare förhör som ägde rum under halvannat år i Valladolid i Spanien år 1550–51 och där Las Casas åsikter ställdes mot aristotelikern Juan Ginés de Sepúlvedas ytterst negativa uppfattningar om indianerna (de båda möttes dock aldrig). Till skillnad från Las Casas många decennier i olika delar av världet hade Sepúlveda aldrig varit i den nya världen, vilket inte hindrade honom från att karakterisera indianerna som den värsta sortens avskum mot vilka alla medel var tillåtna; det rörde sig om fega och omänskliga individer, "naturliga slavar" i Aristoteles mening. Detta tillbakavisades helt av Las Casas; för honom besatt alla människor, även i mindre komplexa samhällen som i Karibien och norra Mexiko, samma förståelse, samma intellektuella egenskaper och samma möjligheter att ta till sig det kristna budskapet, vilket dock måste predikas med fredliga metoder. I den utsträckning som deras seder ändå kunde förefalla främmande och barbariska, påminde han om hur människor på den iberiska halvön själva en gång var barbarer (att Las Casas ska ha förespråkat att ersätta indianer med slavar från Afrika är för övrigt en från spanskt håll gärna sedd men felaktig föreställning; svarta slavar fanns i Västindien före hans ankomst och när slaveiets grymhet och ursprung gick upp för honom tog han starkt avstånd från det).

Om dessa diskussioner och debatter har Michael Azar skrivit en initierad och spännande essä. Den spanska kronans försök att

reglera kolonisationen, Vitorias lärda utläggningar om alla folks rättigheter, indianernas inkluderade, påvemaktens interventioner liksom debatten i Valladolid uppmärksammas på förtjänstfullt sätt. Detsamma gäller såväl den spanska som kristna bakgrunden till erövringen och missionen. Sepúlvedas uppfattningar diskuteras, liksom Las Casas långa verksamhet – om än kortfattat, men begripligt i ljuset av hans långa och flitiga författarskap, där ett tema dock var genomgående: den orättfärdiga behandling som indianerna utsatts för och som ledde till att han i slutet av sitt liv rentav menade att spanjorerna skulle dra sig tillbaka.

Azar betonar att studien inskränker sig till att behandla den spanska sidans argument, inte indianernas reaktioner på förloppet. Det är gott så, berättelsen om hur ett imperium som på höjden av sin makt på detta sätt rannsakas den egna politiken är lika fascinerande som beklämmande läsning; turerna är många och för det mesta skiner rättfärdigandet av den egna politiken bara alltför tydligt igenom. Samtidigt hade någon liten uppmärksamhet kanske kunnat ägnas åt de senaste tjugo årens "new conquest history" (Matthew Restall), som givit nya och omvälvande insikter om hur erövringen gick till, där indianska skrifter och piktografiska manuskript kunnat tolkas genom nya filologiska rön och kännedom om de aktuella språken, där tidigare ignorerade grupper roll (svarta, kvinnor och inte minst de enorma mängderna indianska allierade) framhävts och där på många sätt de inhemska egna uppfattningar i viss utsträckning kunnat tolkas. Samtidigt har därigenom omfattningen av koloniseringen och "inskriftionen" av indianernas själar även reviderats och ifrågasatts.

Att denna nyare historia om erövringen emellertid saknas avspeglas även i att den litteratur som används i många fall är förvånansvärt ålderstigen – tjugo år är mycket på detta område där en mängd missuppfattningar fortfarande är förhärskande, menar Restall. Så saknas verk av författare som Cristián Roa-de-la-Carrera, Jorge Cañizares-Esguerra och José Rabasa liksom av Rolena Adorno, främst hennes *The polemics of possession in Spanish American narrative*, och nämnde Matthew Restall, särskilt *Seven myths of the Spanish conquest*.

Möjligen är detta orsaken till att en del gamla föreställningar, den lovvärda intentionen

nen till trots, fortfarande spökar. Så kunde vikten av spanjorernas mängder av inhemska allierade lyfts fram mer, något som senare års forskning, inte minst tolkningen av indianska skrifter, betonat starkt. Det handlade inte bara om ett fåtal spanjorers överlägsenhet; tusentals för att inte säga tiotusentals indianer stred i olika sammanhang tillsammans med spanjorerna. Så var erövringen av Guatemala i hög grad ett verk av indianska konkvistadorer! Det gäller även det lite slentrianmässiga påpekandet av spanjorernas överlägsenhet vad gäller teknologi, organisation och kommunikationsmedel, saker som alla problematiserats på senare år. Överraskande och beklagligt är även att den gamla föreställningen att spanjorerna ska ha betraktats som gudar, vilket ska ha förklarat indianernas påstådda passivitet, inte alls ifrågasätts eller problematiseras, trots att den uppfattningen inte finns belagd förrän ett par decennier efter erövringen av Mexiko, saknas i tidiga inhemska källor och tycks ha lanserats av franciskanermunkar och har övergivits av nyare forskning (se exempelvis Ross Frank i *Dispositio* 1989 och Camilla Townsend i *American historical review* 2003).

Må så vara. Debatten i Valladolid är väl värd att uppmärksamma (och har för övrigt även blivit film). Den skiftande synen på de nya folk som spanjorerna mötte är fortfarande högaktuell och det är inte svårt att hitta paralleller i våra dagar. Det gör att detta är en viktig och angelägen bok, en fascinerande berättelse om inte bara en av de avgörande händelserna i modern historia utan även om intellektuella krumbukter för att försvara skiftande positioner, liksom om hur vi betraktar och behandlar det för oss främmande. Och Las Casas är värd att påminna om.

Bosse Holmquist,
Stockholms universitet

Staffan Bergwik, Michael Godhe, Anders Houtz & Magnus Rodell (red.): *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000*. Lund: Nordic Academic Press, 2014. ix+235 s. ISBN 978-918-735-124-2, inb.

Antologin *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000* beskriver och brottas med det författarna kallar ett ”repetitivt

kluster av idéer” kring svenskhet, teknisk begåvning, entreprenörskap, företagande och modernitet. Inledningen anlägger en ifrågasättande och uppfriskande ton – dagens ”aningslösa” forskningspolitik sägs genomsyras av detta repetitiva kluster av idéer som i sin tur reproducerar en förenklad förståelse av sambanden mellan tekniska snillen, framgångsrika företag och nationsformering. Istället vill antologiförfattarna med de många olika bidragen historisera detta idékomplex; visa hur det tagit sig uttryck under olika tidsperioder och i olika kontexter. Målet är att identifiera historiska förskjutningar i dessa föreställningar, gradskillnader i ett över tid förgrenat men sammanhållande system av idéer. Ambitionen är att vara problematiserande och dekonstruerande, vilket inte tillhör vanligheterna när sådana frågor diskuteras i forskningspolitiska sammanhang.

Resultatet har blivit en brett upplagd antologi med många intressanta, välskrivna och läsvärda bidrag som ger konkretion och sammanhang åt de aktörer och situationer i vilka idéerna om svensk snillrikhet kommit till uttryck. Upplägget är person- och företagsorienterat, vilket kanske blir nödvändigt, då det kluster av föreställningar som studeras i mångt och mycket placerar den geniale (manlige) individen i centrum. Vi stiftar bekantskap med bland andra Gustaf Dalén, Ivar Kreuger, Alfred Nobel, Carl Wilhelm Scheele och Carl von Linné, och sätter på vilket dessa personer, eller snarare representationerna av dessa personer, använts i olika syften. De har fungerat som resurser (retoriska, pedagogiska, ideologiska) för att saluföra Sverige genom spelfilmer, formerna nya akademiska discipliner, fostra skolbarn och generera samförstånd kring och entusiasm för, nationens pågående modernisering. Resonemangen om samproduktion passar här väl in och belyses skickligt genom de olika bidragen. Emma Nygrens och Ulf Larssons texter om Ivar Kreuger och Alfred Nobel visar också hur bilden av dessa personers genialitet var, eller med tiden blev, mångbottnad, vilket också influerat deras eftermälen. Thomas Kaiserfelds bidrag visar likaså att gestaltningen av ingenjörer i svensk spelfilm ändrat karaktär under 1900-talet. Om de under den tidigare delen av 1900-talet stod som symboler för nationens framåtskridande, fick de senare personifiera modernitetens baksidor. Exemplet ovan ger antydningar om att de mer stereotypa bilderna av

svenska tekniska snillen både förändrats och samexisterat med andra bilder, vilket flera av bidragen kommenterar. Några av bidragen lyfter också fram hur berättelserna om entreprenörer och framgångsindustrier varit tydligt könade, ett resonemang som utvecklas i bland annat Staffan Bergwicks analys av meningsproduktionen om Gustaf Dalén.

En svaghet i antologin är dess ojämna tidsmässiga täckning. Om syftet är att historisera ett idékomplex som började anta tydliga konturer under slutet av 1800-talet, och som sedan befästs och reproducerats fram till våra dagar (som titeln på boken anger), hade fler empiriska studier behövts för tiden efter andra världskriget. Här blir det påfallande tunt och det känns synd att mediernas och forskningspolitikens genomgripande förändringar sedan 1950-talet nästan inte alls behandlas. Dessa har utgjort viktiga förutsättningar för hur idéer om innovationer och entreprenörskap uttryckts under senare årtionden, samt för hur det ”svenska” relateras till en global kunskapsekonomi. Istället ligger fokus på de äldre så kallade snilleindustrierna och deras representanter, ofta löst kopplat till en diskussion om moderniseringen av Sverige. En annan svaghet är avsaknaden av en integrerad analytisk tråd genom boken. I både inledningen och den avslutande efterskriften finns försök att skissera en sådan, men det genomsyrar inte de enskilda kapitlen som istället ibland känns staplade efter varandra. Det kritiska anslaget i inledningen följs bara delvis upp, och istället avstår flera av författarna explicit från att värdera medieringen av svensk snillrikhet, och från att försöka förklara varför dessa förenklade resonemang ändå varit så livskraftiga.

Slutligen återstår ändå en fråga som läsaren aldrig får svar på – varför har idéklustret om svensk teknisk begåvning, snillrika entreprenörer och framgångsrika industrier bibehållit sin kraft? För även om det ändrat form, vilket boken tydligt visar, finns det enligt boken ändå kvar. Kanske finns inget tydligt svar att ge, men en fördjupande diskussion kring möjliga svar hade ändå varit intressant att ta del av. Internationella jämförelser tar boken inte upp, men inte heller jämförelser med framlyftandet av andra yrken och grupper – politiker, kulturpersonligheter, idrottsutövare – i rollen som samhälls- och kultur- och nationsbärande. Detta hade kanske kunnat bidra till att hitta jämförelsepunkter som kunnat ge lite

bättre stadga åt försöken att historisera ett 200-årigt idékomplex.

Men allt kan inte rymmas i en bok, och denna är ändå så intresseväckande och lätt-tillgänglig att den förtjänar en läsekrets utanför de idé- och teknikhistoriska diskussionerna, särskilt i sammanhang där den har potential att göra mest nytta; de forsknings- och innovationspolitiska.

Jenny Eklöf,
Umeå universitet

Tim Berndtsson, Annie Mattsson, Mathias Persson, Vera Sundin & Marie-Christine Skuncke (red.): *Traces of transnational relations in the eighteenth century*. Acta universitatis upsaliensis, Uppsala studies in History of Ideas 47, Uppsala: Uppsala universitet, 2015, 184 s. ISBN 978-915-549-265-6, hft.

1700-talet är rikt på kulturella utbytesrelationer vars studium äger potentialen att problematisera en inom svensk historisk forskning fortfarande vedertagen metodisk nationalism. Med detta menas en tendens att ta nationalstaten(s gränser) – i fallet Sverige först ett resultat av 1905 års unionsupplösning – som utgångspunkt för undersökningen av historiska fenomen och som matris för deras tolkning. Därför utlovar det föreliggande bandet relevant läsning. Utan att inleda läsaren i alltför mycket teoretisk och metodisk spekulation är det ändå viktigt att poängtera publikationstitelns koncept ”transnationell” och att man kan fråga sig när i historiografin det är meningsfullt att använda termen. I tiden före den klassiska nationalstatens tillkomst, i regel 1800-talet, kan det vara svårare att hävda att något ”nationellt” överskrids, då det ju ännu inte finns. Med Harald Gustafsson skulle man vilja säga att konglomeratstaten där olika kulturella uttrycksätt blandas (så som under stormaktsperioden och delvis fram till 1815 mellan Finland, Estland, de tyska provinserna och de försvenskade danska landskapen) utgör normalfallet i alla fall fram till det ”långa” 1700-talets slut. De fenomen som lyfts fram i den transnationella historieskrivningen, kulturella kontaktzoner där språk, religion och seder bryts, där blandäktenskap, hybridisering och instanser för kulturell överföring så som tolkning och översättning utvecklas, tillhör normaltillståndet, inte

undantaget. När författarna således ger sig på jakt efter ”spår av” transnationella förbindelser (så som man letar efter spår av nötter i en sockerkaka) så är det egentligen dessa förbindelsers väsen som determinerade förhållandena långt in på 1800-talet. I själva verket förhåller det sig alltså tvärtom: kakan är det transnationella, ”spår av nationell inkapsling” (en möjlig inversion av ”transnationella relationer”) går knappt att hitta.

Recensenten gissar, för tyvärr är den teoretiska och metodiska diskussionen kring termen underexponerad, att ”sökandet efter spåren” ödmjukt betecknar ett långsamt avkastande av nationen som tolkningsnorm och att man istället vill ägna sig åt något som överskrider den, vilket ligger i förledet ”trans”. Men varför egentligen inte ”international” och varför inte då direkt globalhistoria? ”Traces of global relations”? Det skall medges att en sådan titel kanske inte flyter lika bra och kanske hävdar för mycket, men det finns anledning att återvända till dessa principiella reflektioner. För vad kan dessa (potentiellt allergiframkallande) spår belysa som en mer ”traditionell” utgångspunkt inte kan? I inledningen sägs det att de teoretiska utgångspunkterna har inspirerats av just globalhistorien, postkoloniala idéer samt kulturell överföring. Ett ”transnational leitmotiv” kan bidra till att undergräva föreställningar om upplysningen som ett monolitiskt fenomen. De enskilda bidragen äger dock mer eller mindre potential att främja denna lovvarda ambition. Först ut är Philip Sargeants skildring av Sir Robert Walpoles nordiska utrikespolitik i förhållande till Östersjöregionen kring mitten av 1700-talet. Sargeant behåskar sina historiska källor väl och delar in kapitlet pedagogiskt i termer av morötter och piskor som briterna vid behov kunde använda sig av. Bilden av geografiska makroregioners ställning i en gryende världspolitik blir uppenbar, hur strategiska överväganden lika mycket som personliga nätverk spelar in i struktureringen av maktens utövande. Fredrik Kämpe ägnar sig åt ett annat diplomatiskt spel, det som en mindre, neutral sjömakts som Sverige gav sig in på i förhållande till handelsjöfarten i Medelhavet. Därvid behövdes särskild kompetens i förhandlingarna med berberstaterna i Norra Afrika. Genom att studera källorna i det så kallade Konvojkommissariatet lyckas Kämpe att teckna en bild av

utmaningarna och lösningarna i ett komplext samspel där kulturella, ekonomiska liksom politiska och religiösa faktorer vägs in och där det personliga aktörskapet tillkom en signifikant ställning. Karin Berner undersöker i sitt bidrag om Sven Agrells och Jacob Jonas Björnståhls dagböcker, anteckningar och brev från Konstantinopel hur gemenskaper formades i mötet med den (ottomanske) Andre, om och hur det var möjligt att överskrida gränser mellan kulturer. Genom att kontrastera de båda skildringarna kan man spåra förändringar över tid, från det tidiga till det sena 1700-talet. Anna Backmann öppnar med sitt kapitel om den akademiske ridmästaren Johan Leven Ekelund vid Uppsala universitet ett fönster mot praxisorienterad kunskapsöverföring. Konsten (i skillnad till vetenskapen om) att rida och att sköta om hästar var uppenbarligen ett ”know-how” bland hästmänniskor i hela Europa som inte primärt kommunicerades i skrift och vars institutionalisering ännu var flytande. Inom denna praxisbaserade ”epistemiska gemenskap” (Holzner) som konstituerades i mötet mellan människa och djur, rörde sig Ekelund över kulturella och språkliga barriärer. Kodningen av mat som en av de främsta identitetsskapande markörerna och ställningen av ”nationalrätter” i kulturella överföringsprocesser undersöks av Helga Müllneritsch. Recepten speglar en ”Verschreibung des Lebens”, där vardagslivets praktiker kodifieras och på så sätt, i förtäta, formelmässigt skick kan migrera mellan matkulturerna. Tim Berndtssons kapitel om Wildes mångbottnade revision av Puffendorfs svenska historia faller ur den tematiska ramen. Det är svårt att här se länken till bandets transnationella tema annat än i det intressanta faktum att svensk rikshistoria kunde skrivas av till Sverige invandrade historiker som en konsekvens av den tidigare nämnda logiken i den tidigmoderna konglomeratstaten. Samtidigt sporrar läsningen också till reflektionen att historiografi (alltid?) är politiskt laddad och att dess (semiotiska) mening konstitueras i mötet med andra (nationers) historiografier. Denna mening kunde och kan mobiliseras i olika syften. Vera Sundin analyserar Hedvig Charlotta Nordenflychts kärleksbegrepp mot bakgrund av den franska *précieuse*-traditionen och företar en nödvändig precisering av konceptet som visar att 1700-talet öppnade för en omförhandling av känslor och könsrelationer.

De flesta av bidragen demonstrerar att det alltid lönar sig att skriva om svensk historia från ett utanförperspektiv och att 1700-talet aldrig slutar fascinera. Sargeant lyckas visa att den nordiska dimensionen i 1700-talets europeiska maktpolitik var ytterst relevant för de stora makterna. Kämpes kapitel illustrerar det svenska aktörskapet i överlappningen mellan ekonomiska och politiska intressen i en annan av de europeiska makroregionerna. Berner och Backmann förflyttar oss in i tanke- och kunskapsvärlden hos svenska individer som rörde sig över stora geografiska områden mellan Europa och Asien. Müllneritsch påminner oss om hur även till synes vardagliga rätter som en engelsk roastbeef äger kulturöverskridande drag. Hos Berndtsson och Sundin står begrepp i centrum för textanalysen av både skön- och facklitteratur. Sammantaget saknar recensenten dock den röda tråden av teoretisk och metodisk reflektion kring det transnationella. Berner lanserar åtminstone Pratts koncept av "kontaktzonen" i sin analys av Konstantinopel som kulturell smältdegel. Men i övrigt måste vi gissa oss fram till eller nitiskt leta efter de "spår" av transnationella förbindelser i kakan som titeln utlovar. Med samma nit hade några av författarna kanske även kunnat göra fynd i den aktuella svenska sekundärlitteraturen, till exempel Joachim Östlunds forskning om Medelhavet och slavhandeln, årsboken *Sjuttonhundretal* från 2011 som innehåller en noggrann analys av Nordenflychts begrepp "resemblance" som en ingrediens i valfrändskapen eller tyska 1700-talssällskapets konferensband *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert* (2011), där ett bidrag utförligt (och även teoretiskt) diskuterar Björnståhls svävande tillstånd mellan kulturell alienation och appropriation.

Andreas Önerfors,
Göteborgs universitet

Anders Burman: *Pedagogikens idéhistoria. Uppfostringsidéer och bildningsideal under 2500 år*. Lund: Studentlitteratur, 2014. 296 s. ISBN 978-914-407-776-5, inb.

Det är inget lätt företag som Anders Burman gett sig i kast med. En framställning om pedagogikens idéhistoria måste klarlägga centrala tankar hos de flesta av västerlandets stora filosofer (österlandets motsvarigheter

brukar vi tyvärr skynda förbi med några pliktskyldiga meningar i framställningar av detta slag). Platon och Aristoteles ska med, Thomas från Aquino och Locke och Rousseau likaså, och vidare Dewey och Heidegger och Habermas. Därtill kommer en rad namn som nästan enbart dyker upp i den här sortens framställningar, som Fröbel och Freire. Men den vidare historiska bakgrunden får inte glömmas bort och inte heller själva skolinstitutionernas förändringar genom årtusendena.

Burman har gjort ett gediget arbete. Det finns småsaker att gnälla om, alltifrån hanteringen av förhållandet mellan tänkaren Sokrates och tänkaren Platon i antikkapitlet till frånvaron av både New Public Management och debatten om "back to basics" (eller flumskolan) i det avslutande, lätt uppgivna avsnittet om nyliberalism och pedagogisk specialisering. Men en sådan exercis skulle enbart vara tröttande och skymma huvudintrycket att detta är en bok som fyller sin huvuduppgift väl.

Burman har med viss rätta lagt tyngpunkten på idéerna och inte institutionerna. Detta deklarerar han redan i inledningen, där han ställer vad han kallar de pedagogiska tankarna i centrum. Det är vissa centrala drag i dessa tänkares idévärld som han vill koncentrera sig på, säger han, nämligen deras samhällsuppfattning och i synnerhet deras bild av utbildningssystemet, deras människosyn, deras uppfattning av kunskapen och slutligen hur de tänker sig att denna kunskap ska kunna erövrats av unga människor.

Det är ett gott schema som han klokt nog inte slaviskt följer. De intressanta och inflytelserika idégivarna lägger tyngdpunkten mycket olika. För några är de pedagogiska tankarna helt underordnade en teologi om synd och nåd som hos Luther, för andra är de infogade i föreställningen om människans naturliga godhet som hos Rousseau. Dewey, som behandlade pedagogiken som en del av filosofin, kom efter hand att se den som filosofins allra viktigaste gren och som en stöttepelare för demokratin.

En av de senaste århundradenas stora stridsfrågor gäller om skolan framför allt ska förmedla ett klassiskt bildningsarv eller sträva efter en förnyelse som har som yttersta mål att förbereda de unga för ett samhälle som befinner sig i ständig förändring. Den första ståndpunktens företrädare kan lätt framstå

enbart som utvecklingens eviga, alltid lika trista nej-sägare eller rena bakåsträvare som automatiskt förespråkar skolan ”som den var förr” eller åtminstone som den var när de själva var elever i den. Men det finns också sådana som i strävan att finna en tidlös typ av vetande blir reformatorer i stor stil i sin samtid. Wilhelm von Humboldt är ett paradigmexempel. Det utbildningssystem som han växer upp med finner han förstockat och vill därför göra om det från grunden. Mönstren finner han framför allt i det klassiska Grekland. Humboldt blev en skol- och framför allt en universitetsreformator i den stora stilen. Det är en annan sak att verkligheten aldrig kom att likna hans ideal. Det universitet som han gett avgörande idéer till utvecklades på ett helt annat sätt än han tänkt sig.

Den mer regelrätt konservativa synen på skolan och dess kunskapsstoff kommer sällan till synes i böcker som denna. Ett viktigt undantag i Burmans bok utgör Hannah Arendt som frankt deklarerar att ”det förefaller mig som om konservatism, i bemärkelsen att bevara, är det väsentliga i utbildningsarbetet”.

Arendt tillhör den minoritet kvinnor som över huvud taget nämns i ”Pedagogikens historia”. Burman beklagar snedfördelningen redan i sin inledning men betonar – med rätta – att det är ogörligt att upprätta en balans utan att framställningen blir historiskt felaktig. Utbildningen har som så mycket annat länge förblivit ett ämne för män. Burman framhäver i sin framställning de kvinnor som faktiskt kommit till tals, alltifrån Christine de Pisan via Mary Wollstonecraft till Ellen Key, Maria Montessori, Simone de Beauvoir och Martha C. Nussbaum. Den jag dock saknar här är Aspasia, en av de inflytelserikaste sofisterna.

Sammantaget har Anders Burman skrivit en lättläst, välbalanserad och användbar Pedagogikens historia.

Sven-Eric Liedman,
Göteborgs universitet

Anders Burman (red.): *Den reflekterade erfarenheten. John Dewey om demokrati, utbildning och tänkande*. Stockholm: Elanders, 2014. 217 s. ISBN 978-918-606-997-1, hft.

Antologin, skriven av pedagoger, filosofer och idéhistoriker, innehåller många olika och ibland motstridiga läsningar av Dewey.

Anders Burman har på ett förtjänstfullt sätt klarat av den krävande uppgiften att skriva ett inledningskapitel som omfattar alla bokens teman. De motstridigheter och spänningar som antologin vittnar om beror säkert på att, som Burman påpekar, Dewey låter sig förstås på många olika sätt. Detta inte minst för att han ofta tar avstånd från förenklingar och vill påvisa komplexa samband mellan fenomen och därför heller inte låter sig beskrivas på något enkelt sätt. Inte minst för moderna, analytiskt sinnade filosofer är detta ett ovant grepp: att inte analysera fenomen i minsta beståndsdelar, utan i stället lyfta blicken och betrakta helheten och sammanhanget. Dewey är intresserad av mångfacetterade relationer snarare än enkla kausalsamband, och trogen sin hegelianska bakgrund vill han visa hur till synes motsatta begreppspår förutsätter varandra (frihet och disciplin, samhällsnytta och personlig utveckling, ämneskunskap och kritiskt tänkande, kropp och själ, fakta och värde osv.) Detta kan uppfattas som en balansgång där han svajar mellan ytterligheter och enstaka citat kan därför användas till att stöda vitt skilda uppfattningar. Exempelvis kan man konstatera att hans uppfattning att frihet och disciplin förutsätter varandra tidigt uppfattades som stöd för en sorts *laissez faire*-uppföstran, medan han senare tog avstånd från denna tolkning som varades ett missförstånd. Som Burman påpekar: ”När det omgivande samhället förändrades fick även [Deweys] idéer en delvis annorlunda laddning” (24).

Dessa spänningar återspeglas även i antologin. Exempelvis uppmärksammar Burman Deweys åsikt att disciplin och frihet förutsätter varandra, men samtidigt ger han uttryck åt den allmänna uppfattningen att frihet innebär avsaknad av disciplin och att lärarens roll är oviktig: ”Kort sagt får läraren [hos Dewey] närmast rollen som katalytisk agent som stimulerar och eventuellt påskyndar eller styr barnens naturliga händelseförlopp och läroprocesser” (30). Samma spänning föreligger i Niclas Månssons bidrag, där frihet och disciplin beskrivs i termer av ambivalens och till och med motsägelse, snarare än, som hos Dewey, som internt relaterade till varandra.

En liknande spänning kan anas i Burmans beskrivning av förhållandet mellan barnets växande och skolans uppgift att fostra barnens politiska medborgarskap – medan det

förre är en öppen process verkar det i det senare fallet handla om ett bestämt mål. För att begripliggöra att dessa skolans uppgifter inte konkurrerar med varandra behövs en beskrivning av Deweys uppfattning om samhället stadd i ständig förändring, och den öppenhet som kommer fram i såväl Thomas Englund, Ninni Wahlströms, Carl Anders Säfströms som Erik Hjulströms bidrag: att Dewey inte anser sig ha svaret på hur samhället bäst ska konstrueras, utan att det är upp till medborgarna själva att bestämma hur de vill att samhället ska se ut. Som Englund understryker: demokrati är för Dewey en etisk konception. Demokrati blir ett självändamål för Dewey för att den ska garantera denna öppenhet, och skolan ska kunna fostra kritiskt tänkande och aktiva medborgare som själva ska kunna forma sin framtid. Därför går det individuella bildningsprojektet och det samhälleliga ansvaret hand i hand. Och som Burman påpekar fortsätter vi enligt Dewey att växa och lära så länge vi lever.

Det mest kritiska inslaget i antologin är Ingrid Carlgrens bidrag. Hon kritiserar Dewey för att mena att allt praktiskt liv innefattas av teorin. Trots sina egna invändningar, som hon fort avfärdar som irrelevanta, menar hon att "Kunskap tycks för Dewey vara detsamma som teoretisk kunskap" som är "fritt vävande". Detta går stick i stäv med det som sägs i många av de andra inläggen, exempelvis menar Jonna Hjerström Lappalainen och Eva Schwarz, i sitt tänkvärda inlägg, att erfarenhet och tänkande för Dewey "springer ur samma livssfär": "Han hävdar uttryckligen att erfarenhet gör en människa till en bättre tänkare" (99). David Östlund, som ger en intressant och informativ bakgrund till Deweys politiska filosofi genom att beskriva hans vänskap med Jane Addams, påpekar att Dewey och Addams kritiserade samtida anspråk på att sitta inne med absoluta sanningar och värden: "Man angrep begrepp som gav sken av att inte ha formats av specifika villkor och erfarenheter i människors liv" (44). Också Englund, i sitt läsvärda inlägg om deliberativ kommunikation, framhåller Deweys betoning av praktisk intelligens och intelligent handlande (69). Och Anne-Marie Körling skriver att "Vad Dewey menar med *learning by doing* är att erfarenheterna måste vara utgångspunkten för tänkandet. Vi lär inte med huvudet utan med våra sinnen" (206). Den tysta erfarenhet, som Carlgren

efterlyser hos Dewey, kunde alltså sägas vara närvarande i de praktiska, sinnliga aspekterna av tänkande och kunskap. Frågan är om det inte är Carlgren, snarare än Dewey, som vill separera de två sfärerna "teori" och "praktik" på ett sätt som är främmande för Dewey, som (i en av de texter Carlgren hänvisar till) betonar att kategoriseringar görs för vissa praktiska ändamål och därför inte kan anses reflektera sakernas metafysiska tillstånd. Leif Östman bidrar med ett illustrativt exempel på ett dylikt missförstånd i sin kritik av kognitivismen och dess cementering av kategorierna "inre" och "yttre".

Sammanfattningsvis kan sägas att boken, trots en viss ojämnhet, ger en varierad bild av Dewey och mycket väl kan läsas som en introduktion till hans tänkande. Till detta syfte lämpar sig inte minst Anders Burmans informativa inledande kapitel mycket väl.

Tove Österman,
Uppsala universitet

Anders Burman (red.): *Hans-Georg Gadamer och hermeneutikens aktualitet*. Stockholm: Excerpt, 2014. 350 s. ISBN 978-918-688-329-4, hft.

Hans-Georg Gadamer's storverk *Wahrheit und Methode* kom ut 1960. Dess bärande idéer hade till en början svårt att få fäste i Sverige. Tyska tänkare tillhörde en mörk, förgångens tid, och nu var det USA som gällde. Humanistisk forskning skulle eftersträva den metodiska skärpa som naturvetenskaperna sedan länge uppnått.

En författare som envetet hävdar att humanistisk forskning inte ska eftersträva någon förlösande, enhetlig metod låg illa till i en sådan konjunktur. Det var bara de modiga avvikarna som förde fram namnet Gadamer i svensk debatt. Kurt Aspelin var en av dem; hermeneutiken var en av de alternativa riktningar som han propagerade för i sin bok *Textens dimensioner* (1975). Men där kom Gadamer ändå i skuggan av strukturalister och semiotiker, och Aspelins favorit var talande nog Paul Ricoeur som på ett sinnrikt sätt förenade hermeneutik med strukturalism.

Horace Engdahls *Hermeneutik. En antologi* (1977) blev den första fullskaliga introduktionen av hermeneutiken på svenska. Hermeneutiken, nu ofta förenad med post-strukturalismen, framstod som en viktig

tankeriktning inom humanistisk forskning. Ett centralt exempel är Anders Olssons *Den okända texten* (1987) som är en brett utplagd undersökning av tolkningsteorier ända från kyrkofäderna till Derrida.

Anders Olsson tillhör också bidragsgivarna till den samling artiklar med Gadamer i centrum som Anders Burman – den uttröttlige antologiredaktören – nu samlat. Olssons bidrag har titeln ”Dröjandets hermeneutik” och handlar om konstens, enkannerligen litteraturens roll i Gadamer verk. Olsson har inte främst *Wahrheit und Methode* i fokus utan en rad senare, mindre verk (Olsson skiljer mellan den tidige, 60-årige Gadamer som skrev sitt *opus magnum* och den senare, betydligt mer årstygde men synnerligen produktive Gadamer). Det är begreppet *Verweilen*, dröjande, som fångar Olssons intresse. Konsten upplöser enligt Gadamer den vanliga, ”utfyllande” tiden och försätter sin läsare i en ”uppfyllande” tid. Genomgående betonar han här som annars kontinuiteten i läsningen och tolkningen av dikt, något som leder till en intellektuell kontrovers på högsta nivå med Jacques Derrida. Derrida framhäver tvärtom diskontinuiteten, och han accepterar inte att konsten verkligen helt skulle upphäva den vanliga tiden. Olsson ställer sig på Derridas sida.

Derrida dyker också upp i Erik Tängerstads artikel, men Derrida och Gadamer får där sällskap av ett tredje namn, Reinhart Koselleck. Både Derrida och Koselleck ifrågasätter Gadamer utgångspunkt att ett samtal, en ”konversation” bygger på en god vilja till ömsesidig förståelse. Gadamer ser denna goda vilja som ett utmärkande drag i västerländsk tradition, ja den yttersta garanten finns i Platons och Aristoteles metafysik. Derrida ifrågasätter korthugget och ganska skarpt denna förutsättning och anar i stället Gadamer egna maktanspråk. Koselleck, en gång Gadamer elev, är betydligt varsammare i sin kritik men ifrågasätter också den grundläggande tolkningsharmonin som Gadamer förutsätter. Han för in den föränderliga historiska verkligheten bortom texterna och dialogerna som en nödvändig komplikation.

Även Bengt Kristensson Ugglas spelar i sin artikel ut Gadamer mot en annan tänkare, nämligen Paul Ricoeur som utvecklade en kritisk hermeneutik. Enligt Ricoeur (och Kristensson Ugglas) leder Gadamer strikta gränsdragning mellan förklaring och förståelse till

att hermeneutiken riskerar att avgränsa sig från förklaringarnas värld och därmed möjligheten att inte bara förstå utan också ”förstå bättre”.

Kristensson Ugglas lyfter liksom Anders Burman – som skriver om Gadamer förhållande till Kant och Schleiermacher – fram att en central kategori hos Gadamer är *Spiel*, ett ord som på svenska motsvarar både lek och spel. Både Burman och Kristensson Ugglas talar mer om spel än lek vilket kan ifrågasättas, i synnerhet som den viktigaste inspirationen för begreppet moderna framgång är Friedrich Schiller. Både lek och spel är regelstyrda, men lek är ett något vidare begrepp. Dessutom används ordet ”spel” numera ofta om verksamheter där spelmomentet är reducerat till nästan ingenting (som lottospel).

Burmans i övrigt förträffliga artikel ingår i ett block av texter där Gadamer brottnings med olika klassiska filosofiska texter läggs under luppen. På liknande sätt skriver Hans Ruin om Herakleitos, Carl Cederberg om Platon, Charlotta Weigelt om Descartes och den tradition han inleder – allt lärarika studier.

Marcia Sá Cavalcante Schuback skriver om hermeneutikens – och i förlängningen hela filosofins – exil. Tänkandet framstår som en strapatsrik odysse bort ifrån hemmet och till sist, efter många mellanstationer, en återvändo. Så skulle man också kunna se hermeneutikens pendlande mellan förförståelse och en förståelse som alltid kan ifrågasättas på nytt. Men Gadamer förståelse av filosofins värv är enligt Schuback alltför harmoniserande. Det är svårt att hålla fast vid *paideia*, bildningen, och mer rimligt att tala om *xeniteia*, en främmandegöring eller ett ”av-förverkligande” som Roland Barthes talar om.

Fredrik Svenaeus tillämpar hermeneutiken på den moderna psykiatri där man stannar vid diagnosen och där samtalet mellan läkare och patient blir en ren transportsträcka. Den psykiatriska förståelsen ”reduceras till en avläsningsmodell som kategoriserar de mänskliga uttrycken och placerar dem i olika diagnostiska fack”, skriver Svenaeus. Det är långt från det hermeneutiska idealet. Där måste det psykiatriska symptomet alltid *handla* om något. Kunskapen om hjärnans kemi innebär inte att samtalet förlorar sin betydelse.

Andra tillämpningar av hermeneutik bjuder Roland Lysell på genom teaterkonstverket och Kerstin Cassel genom arkeologin. Arkeo-

login är ju ett nytt fält för den gadamerska hermeneutiken: här gäller tolkningen en för- eller utomlitterär verklighet. Det ter sig som en fruktbar möjlighet.

Sammantaget är detta en givande och mångsidig antologi som vittnar om vitaliteten inom Södertörns högskola, till vilken de flesta av bidragsgivarna är knutna.

Sven-Eric Liedman,
Göteborgs universitet

Anders Burman & Lena Lennerhed (red.): *Tillsammans. Politik, filosofi och estetik på 1960-och 1970-talen*. Stockholm: Atlas, 2014. 624 s. ISBN 978-917-389-471-5, hft.

Huvudtiteln på den påfallande gröna boken, *Tillsammans*, torde vara hämtat från Lukas Moodyssons film med samma namn från år 2000. Den filmen ger en både ömsint och karikerad bild av kollektivistiska drömmar och fri sexualitet, teman som delvis behandlas i antologin, bland annat i Lena Lennerheds bidrag om Wilhelm Reich. I redaktörernas inledning konstateras att 1968 blivit en berättelse, en symbol och en projiceringsyta och därtill har året kommit att beteckna en period, nämligen ”de radikala 1960- och 1970-talen”. Avsikten med bokprojektet, bortsett från att skriva om den aktuella perioden, presenteras emellertid inte, inte heller hur urvalet av artiklar gått till. Eftersom de tjugo artiklarna, med några undantag, endast sparsamt kontextualiserar sina respektive teman hade det varit angeläget att i inledningen skapa en förståelse för de sammanhang som var rådande under den aktuella perioden. Men inledningen är kortfattad och presentationen av artiklarna tar upp det mesta utrymmet. Tyvärr saknas också en författarpresentation, men de flesta författarna tycks vara kollegor, idéhistoriker och historiker vid Södertörns högskola.

Redan 2002 namngavs projektet ”Tillsammans” i ett vittnesseminarium vid samtids-historiska institutet vid Södertörns högskola. Personer som varit aktiva under de aktuella decennierna samtalade med Lena Lennerhed och Kjell Östberg angående kulturens politisering, det alternativa livet och kulturen. Dessa vittnesseminarier har pågått sedan 1998 och ett av dem hade den titel som blev rubriken på den bok Kjell Östberg, som i antologin skrivit om proletariseringen, publi-

cerade 2002: *1968, när allting var i rörelse*. Östbergs skrift behandlar på ett mångfacetterat sätt de teman som var aktuella för ”de radikala 1960-och 1970-talen” och genom den sammanhållna berättelsen skapas en förståelse för sammanhanget, en förståelse som glider en ur händerna i den här aktuella antologin. Självkart är själva antologiformatet en del av problemet, men en gedigen inledning kunde som sagt ha lyft projektet.

Redaktörerna framhåller i inledningen att det snarare är idéer och föreställningar som ska presenteras än faktiska händelser, även om också den konkreta historiska situationen måste beaktas. Några artiklar, som Christer Skoglunds inledande artikel om studentrevolten, Kjell Östbergs om proletariseringen och delvis Andrus Ers bidrag, *Kris, terror och besvikelse*, placerar dock händelser inte bara i tiden utan också i rummet, vilket gynnar helheten. Magnus Rodell beskriver i sin artikel om svenska flaggans konkreta men perifera situationer, där anknypningen till temat synes vara måttlig men där tidsaspekten legitimerar skildringen.

I inledningen framhåller redaktörerna att antologin ska ge en perspektivrik och pedagogiskt överblickbar bild av den aktuella perioden. Riktigt vad som avses med pedagogiskt överblickbar i detta sammanhang är oklart. Urvalet är spretigt och de medverkande författarnas intressen och tidigare forskningsinriktningar tycks ha fått styra urvalet till större grad än en i förväg uttänkt disposition av ett stort och omfångsrikt material. När redaktörerna hävdar att nyliberalismens genombrott på 1980-talet fick vänsterupp-svinget under de aktuella decennierna att framstå som en parentes är detta förvisso en riktig iakttagelse ur ett politiskt och inte minst ekonomiskt perspektiv. Samtidigt formades en stor del av en generation, kanske även några av skribenterna, under just denna period, en generation som har tagit plats både på universiteten och inom kulturens område, även om några förvandlat sina vänstersympatier till en slags ungdomens förvillelse och idag trivs bättre i andra politiska sammanhang.

Att läsa de olika artiklarna ger onekligen smakprov på vad som hände under den aktuella tiden. De är välskrivna även om vissa teman tycks motivera sin plats endast kronologiskt, skildrade händelser sammanfaller helt enkelt med den aktuella tidsperioden. Rebecca Lettevalles artikel om atombomben

behandlar huvudsakligen tiden före den aktuella perioden eftersom striden om svenska atomvapen främst utkämpades under 1950-talet, liksom upptakten till det fredspris som 1962 gavs till Linus Pauling. Förvisso fanns skrällen för atombomben kvar och de nedrustningsförhandlingar där Alva Myrdal spelade en viktig roll pågick under 1960- och 1970-talen. Motståndet mot kärnkraft tog samtidigt form, men detta kan kanske betraktas som en annan historia, dock en synnerligen vital sådan. Ytterligare exempel på kronologisk överlappning är Henrik Bohlins artikel "Horizontsammansmältning och paradigmskiftet. Gadammers och Kuhns hermeneutiska omtolkningar av vetenskapen". Det hade varit intressant om det idéhistoriska sammanhanget hade fått ett större utrymme eftersom inte minst Kuhns vetenskapssyn fick ett så stort genomslag. Fanns något samband med det aktuella vänsteruppsvinget med dess syn på historiska drivkrafter, eller var det två av varandra oberoende händelser?

Det tidigare nämnda vittnesseminariet handlade främst om kulturens roll inom vänstern. Mycket riktigt behandlas kulturen i sex av artiklarna, varav tre behandlar bildkonsten. Anders Burman skriver i sitt bidrag "Fantasin till makten" om den internationella konstscenen, men också om dess influenser i Sverige. Han berör även konstens och musikens korsbefrukning inom populär- och konstmusiken. Det vore intressant att ytterligare utreda de sammanhang inom vilket de konstnärliga gränsöverskridningarna ägde rum. Burman antyder bland annat ett samband med den amerikanska kitschen, representerad av Disney och Hollywood. Burmans slutsats är att skeendena inom konstvärlden under 1960-talet resulterade i en utvidgning av konceptet. Christina Zetterlund skriver i sitt bidrag, "Om hantverk och konst vid tiden kring 1970", om hur det konstnärliga skapandet blev till för alla, en slags demokratisering av konstutövandet samtidigt som konstens budskap politiserades.

Min inledande undran kring målsättningen med antologin bortsett från att behandla 1960- och 1970-talen finns med som ett bakgrundsbrus under läsningen. Hur kom till exempel Mark Bassins artikel om det post-stalinistiska sovjetiska 1960-talet eller Niklas Olaisons bidrag om befrielse teologi i Latinamerika med i antologin? Bidragen i sig är väl skrivna, men om syftet att ta med dem i

boken exempelvis var att vidga västvärldshorisonten vill man veta hur de berättelserna är mer relevanta än till exempel berättelserna om den metamorfos som inträffar i Afrika under den samma period.

De tjugo artiklarna är alla lärorika och har alla sina förtjänster. Shamal Kavehs avslutande artikel om nyliberalismen fick mig exempelvis att läsa Foucaults föreläsningar om biopolitikens födelse. Artiklarna hade emellertid kommit till bättre rätt om de hade satts in i ett tydligare sammanhang och givits ett stramare ramverk.

*Kerstin Thörn,
Umeå universitet*

Anders Burman & Rebecka Lettevall (red.): *Tysk idealism*. Stockholm: Axl Books, 2014. 412 s. ISBN 978-918-688-315-7, hft.

För ca hundra år sedan etablerades i motståndarlägret två skilda strategier i relation till den filosofiska idealismen. De analytiska filosoferna gick till ikonoklastiskt angrepp för att en gång för alla rasera de idealistiska tankebyggnaderna. I den moderna filosofin skulle man börja om från början. Marxisterna vände sig, trots att lärofadern på äldre dagar ställt sig negativ till filosofin, däremot till de idealistiska systemen för att förstå vad denne hade hämtat därifrån. Vad menade Marx till exempel med "motsägelse"? Vid universitetet började man mer och mer att behandla de tyska idealisterna som rent historiska eller sociologiska studieobjekt. Visserligen kom därigenom tyngdpunkten i forskningen alltmer att förskjutas från filosofin till human- och samhällsvetenskaperna, men studiet av de idealistiska systemen förblev på så sätt någorlunda obrutet fram till våra dagar. – Vilket för oss till *Lychmos* temanummer om tysk idealism i årsboken av 2011. Denna temasektion har glädjande nog återutgivits som en liten tjock bok i pocketformat, vars rondör delvis kan tillskrivas att den har utvidgats med tre nya bidrag: om nyckelbegreppet konstreliogion, om användningen av beteckningen senidealism i forskningen samt om en central tankegång i Hegels Fenomenologi. De tidigare artiklarna får förutsättas vara kända för *Lychmos* läsare. Om innehållet kan allmänt sägas att det inte bara är tematiskt utan också kvalitativt mycket varierande. Särskilt förträffligt är

Vesa Oittinens bidrag. En bättre introduktion till Reinholds elementarfilosofi finns mig veterligen inte på svenska. Dessutom förs läsaren ända fram till den aktuella forskningsfronten.

För övrigt så fäster jag mig vid hur redaktörerna i inledningen ger den analytiska filosofin hela skulden för att den tyska idealismen länge negligerades medan ett uppsving enligt dem kan dateras ”från postmodernismens glansdagar och framåt” (34) och förknippas med den kontinentala filosofin. I sin polemiska iver förbiser man att intresset för de tyska filosoferna från ca 1800 bland anglosaxiska analytiska filosofer går minst lika långt tillbaka i tiden, ungefär från och med Charles Taylors hegelbok från 1975. (I det sammanhanget bör nämnas att i den i övrigt så perspektivrika volymen saknas en presentation av en yngre generation analytiska filosofer som har hämtat argument från den tyska idealismen för sina inlägg i den aktuella diskussionen. Förutom den tidigare nämnde Taylor kanske John McDowell är den som har haft störst inflytande.) På postmodernismens skuldkonto – för att fortsätta rättsuppgörelsen – måste å andra sidan skrivas upp att den mer än någon annan tankeströmning i modern tid har medverkat till att diskreditera centrala idealistiska tanke kategorier som tankesystemet, helhetstänkandet och det självständiga och verkande subjektet. Om det är ett återvändande så sker det närmast i enlighet med den modell som har förekommit i den filosofiska debatten inom marxismen, bara det att Marx har ersatts (så grundligt att han enbart nämns i inledningen) av andra referenser, som Deleuze, Foucault och Derrida. I de flesta fall har dock bidragen i den här volymen ett historiskt ärende och många diskuterar faktiskt inte så mycket den idealistiska filosofin. I stället lyfts olika historiska kontexter av större eller mindre betydelse för idealismen fram. Bland dessa kontexter finns givetvis romantiken, som – vilket med filtpenna understryker den nyss nämnda filosofiska distansen – i nyare forskning (Manfred Frank med flera) har ställts i direkt motsättning till de idealistiska systemen, och samtidigt i närheten – av postmodernismen.

Jonas Hansson,
Lunds universitet

Anders Burman & Inga Sanner (red.): *Upplysningskritik. Till Bosse Holmqvist*. Stockholm & Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2014. 260 s. ISBN: 978-918-748-308-0, hft.

Det finns i stort sett två olika tillvägagångssätt när det gäller att rama in och producera en så kallad *Festschrift*. Det ena präglas av en kanoniserande logik där fokus ligger huvudsakligen på den individuella forskarens liv och verk och där hans största och viktigaste insatser ska utvärderas, placeras och hyllas inför framtiden. Det andra visar däremot sin uppskattning genom ett fortsatt engagemang med den aktuella forskarens arbete och idéer, där större betoning läggs på fortsättning av det praktiska forskningsarbetet än på akademisk hyllning. *Upplysningskritik* utgör – tacksamt nog – ett exempel på den senare varianten: en antologi tillägnad Bosse Holmqvist som på olika sätt tar upp och engagerar sig med liknande frågor som han intresserat sig för i bl.a. *Till relativismens försvar* (2009).

Antologins övergripande tematiska utgångspunkt kan sägas vara den breda kritiska oppositionen till det s.k. upplysningsprojektet som har uttryckts på diverse fronter det senaste halvsekle och det växande intresset för tidigare upplysningskritiska röster som detta i sin tur har bidragit till. I en rad olika historiska kontexter utforskar de femton uppsatser här denna upplysningskritik, som beskrevs av bokens redigerare som ett ”övergripande problemkomplex” (22). På så sätt presenteras några kapitel ur upplysningskritikens historia.

Kort sagt är detta en stimulerande och omfångsrik bok som präglas av en omfattande eklekticism vad gäller både val av studieobjekt och tillvägagångssätt bland de olika bidrag, vilket kan räknas till antologins främsta stryka. Här finns nyanserade diskussioner av upplysningskritiska röster och rörelse som sträcker sig kronologiskt från början på 1700-talet och Vicos misstro mot Descartes (Sellberg) fram till samtiden och F. R. Ankersmits senaste historiefilosofiska tankar (Gustafsson Chorell) samt geografiskt från USA och moderniseringsteori (Strand) genom bl.a. Frankrike och Tyskland till Sverige och Tomas Löfströms romaner (Lennerhed). Utöver en rad olika disciplinära perspektiv, däribland filosofins historia och en

mer traditionell idéhistoria, litteraturvetenskap, historiografi och samhällsvetenskaper – och de politiska idéernas historia, behandlas även en varierande blandning stoffsmässigt: från tolkningar av tänkare som länge räknats som centrala till både upplysningen och upplysningskritik såsom Mary Wollstonecraft och Rousseau (Mansén) till mer oväntade perspektiv som nyligen etablerades såsom kritiken av filosofins ”adultocentrism” som vuxit fram som följd av innovativ forskning inom barndomens historia (Fareld). Samma variation finns också vad gäller fokus bland uppsatserna, med utrymme för både närläsningar av en individuell tänkare i förhållande till väldigt specifika frågor, som Dahlkvists insiktsfulla tolkning av den rumänska filosofen Emil Ciorans intrikata relationer med sin pessimistiska föregångare de Maistre, och mer översiktsartade presentationer av ett helt forskningsfält som Dirkes spännande sammanfattning av en posthumanistisk idéhistoria.

Spridningen av forskningsintressen och perspektiv är dock inte helt oproblematiskt. Eklekticism må vara en styrka men det väcker även en del frågor om hur de olika uppsatserna håller ihop och vilken helhet det blir som resultat. Framförallt är det inte riktigt klart vad antologins övergripande syfte är forskningsmässigt eller vilka bredare forskningsdiskussioner den vill bidra till. Här kan det påpekas att medan redaktörernas inledning ger en pedagogisk ingång till följande kapitel, hade det även varit önskvärt med någon slags avslutning för att samla trådar samt reflektera över de olika slutsatserna och dess möjliga innebörd inför framtida forskning. Vad vinner vi exempelvis från att läsa dessa texter tillsammans samt dra paralleller mellan dem? Och vad lär vi oss som är nytt som en följd? Troligtvis kan denna saknad relateras till den någorlunda egenartade genre som den akademiska antologin utgör, där tonvikten ligger oftast på diversitet snarare än sammanhållning. Men det gör också att helheten inte riktigt blir mer än summan av dess olika delar samt att boken fungerar bäst på den individuella uppsatsens nivå.

En mindre invändning jag har berör förståelsen för termen upplysningen som historisk beteckning. Medan antologin innehåller för det mesta subtila och precisa analyser av upplysningskritiker, gäller inte alltid samma försiktighet vid användningen av ordet ”upp-

lysning”. Visserligen går Sellbergs uppsats in på några av de svårigheter som finns när det gäller att definiera och använda termen, men många bidrag utgår relativt oreflekterat från, som redaktörerna själva uppger, ”en tämligen traditionell förståelse av upplysningen som en intellektuell strömning som hade sitt ideologiska centrum i Paris vid mitten av 1700-talet” (9). Med tanke på tolkningen på upplysningen som en mångfacetterad, varierande och framförallt *transnationell* företeelse som framförts av senaste 1700-talets forskning – t.ex. i J. G. A. Pococks volymer om Gibbon, *Barbarism och Religion*, som tar för givet att vi inte längre kan skriva om upplysningen som någonting förenad och universell – är det lite överraskande att hitta spår av den mer schablonmässiga bilden från en äldre forskningstradition i denna antologi (även om huvudfokus på just upplysningskritiska röster gör nog denna poäng mindre relevant i sammanhanget.)

Om Pocock exemplifierar den anglosaxiska forskningstraditionen som oftast associeras med ämnesförteckning ”intellectual history” och en snävare specialisering på just idéer, kan *Upplysningskritik* däremot betraktas som ett exempel på den partikulära förståelsen för ämnet som på olika sätt funnits i Sverige, där forskare som Bosse Holmqvist har förespråkat ett mer tvärgående historiskt perspektiv som intresserar sig för en bredare samling av frågeställningar, teman och typ av material. Och som sådant är antologin ingen dålig reklam för denna breda vision på ämnet heller. För sammantaget är uppsatserna tankeväckande, underhållande, välskrivna och därmed väl värda att läsa.

*Chris Haffenden,
Uppsala universitet*

Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.): *Återkopplingar*. Lund: Mediehistoriskt arkiv nr 28, 2014. 415 s. ISBN 978-919-819-612-2, inb.

Under de senaste tio åren har ett nytt tvärvetenskapligt forskningsfält etablerats inom svensk humaniora: mediehistoria. Fältets uppkomst kan på ett plan beskrivas som en intervention då humanister av olika slag gav sig in på ett område som sedan länge varit medie- och kommunikationsvetenskapens. Utmärkande för interventionen var att man

inte övertog disciplinens samhällsvetenskapliga begreppsliggörande av sitt objekt utan tvärtom omgestaltade såväl forskningsföremålet som de metodologiska tillvägagångssätten. "Medier" var inte nödvändigtvis detsamma som de massmedier som mkv-disciplinen sysslade med, och de kunde därtill problematiseras på andra – inte minst då historiska – sätt än inom denna disciplin. Men frågan är om man inte på ett annat plan kan se tillkomsten av samma fält som en omvänd inbrytning. Det faktum att litteraturvetare, filmvetare eller idéhistoriker upphörde att ägna sig åt sina romaner, filmer eller idéer och istället började diskutera sina objekt i mediala termer antyder att de hävdvunna objekten plötsligt upplevdes som otillräckliga, att andra sätt eller modeller för att begreppsliggöra dem upplevdes mer relevanta, och varifrån kom dessa begrepp om inte från samhällsvetenskapen?

Men i sista hand är nog båda dessa beskrivningar otillräckliga. Som Roland Barthes en gång påpekade är kännetecknet för tvärvetenskapligt arbete inte främst att det uppstår i gränslandet mellan flera discipliner utan snarare att det skapar ett nytt objekt: ett objekt som inte tillhör någon. Att det mediehistoriska forskningsfältet tycks kretsa kring ett sådant objekt framgår i antologin *Återkopplingar*, som utgör en dokumentation av fältets tredje nationella konferens i ordningen. Där står nämligen en strid om hur "kulturhistorisk medieforskning", som fältet mer precist kommit att kallas i en svensk kontext, ska utvecklas framöver. Är det kanske åt det mediearkeologiska hållet, där konventionell historiografi ifrågasätts och mediernas tekniska dimension sätts i centrum? Eller är det snarare åt medialiseringsteorins håll, den samhällsvetenskapliga teoribildning som ser mediernas alltmer frekventa inbrott i vardagen som ett utslag av en övergripande moderniseringsprocess? Eller är det kanske åt kulturhistoriska hållet, där de enskilda medieobjekten själva och deras högst partikulära historia utgör ett tillräckligt motiv för studiet som sådant? Som en följd av detta förblir antologins objekt på allmänningen: striden om fältets natur är ett tecken på att det alljämt tillhör alla eller ingen.

Volymen samlar sina nitton artiklar i en rumslig disposition. I den första delen, "Om fältet", handlar det om mediehistoria som forskningsfält. Här återfinns exempelvis en

artikel av Per Vesterlund om tre mediekonferenser i det tidiga 1970-talet vilka kan ses som ursprunget till medie- och kommunikationsforskningens akademiska institutionalisering i Sverige. I denna historia, som alljämt är oskriven, spelade andra aktörer än de rent inomakademiska en viktig roll enligt Vesterlund. Politiker och branschföreträdare formulerar behov – forskning om mediernas samtid och framtid – som mkv-disciplinen så småningom blir ett svar på. Historien utesluts alltså redan vid grundandet.

I bokens andra avdelning, "Vid skrivbordet", kastas perspektivet om. Här är det inget abstrakt fält utan ett i högsta grad konkret objekt som står i centrum: den möbel som i århundraden gjort skrivandet möjligt men som själv förblivit närmast osynlig. Charlie Järpvalls undersökning av hur skrivbordet i 1940-talets kontorsmiljö utgör ett medium i sig och som därför kan studeras historiskt för att nå insikt om informationsöverföringens materialitet och kroppslighet är inte bara intressant utan pekar också ut nya vägar för den materiellt inriktade mediehistorien.

I det båda följande delarna, "I nätverket" och "Framför bilden" blir perspektiven mer generella men inte nödvändigtvis mindre konkreta. Rasmus Fleischers genomgång av samtidens omsvängning från lagrings- till streamingkultur visar att också närhistorien är viktig för fältet. Trots sitt ringa format blir bidraget en viktig tankeställare när det gäller hur Internet ska historiseras. I bildavsnittet bidrar Gunilla Törnvall med ett för volymen ovanligt historiskt djupperspektiv när hon undersöker hur de skiftande grafiska teknikerna inom den botaniska litteraturen under 600 år har satt gränser och erbjudit möjligheter för vad som kan reproduceras och därmed kommuniceras. I volymens femte avdelning hamnar vi slutligen i arkivet. Där återupptas den samtida diskussionen om lagring i ett antal fallstudier där arkivering kopplas samman med frågor om autenticitet och äkthet. I Kristina Lundblads artikel om skillnaderna emellan analoga och digitala dokument introduceras frågor om mediernas doft och smak på ett intressant sätt i ett sammanhang där sinnlighet annars lätt trängs bort.

Vilka allmänna slutsatser kan man då dra om tillståndet inom den kulturhistoriska medieforskningen utifrån volymen? I stället för att framhålla den allmänt höga kvaliteten

på bidragen, vilket inte vore oförtjänt, skulle jag vilja peka på tre punkter där man kolektivt alltså kan förbättra sig.

För det första tycks ”historia” i detta sammanhang sällan sträcka sig bortom 1800-talets slut. Varför lyckas inte fältet locka till sig äldre historiker? Ligger det gamla massmediebegreppet alltså som ett raster i bakgrunden? En konferens om förmoderna medier skulle förmodligen behövas för att öppna fältet för fler än de redan engagerade.

För det andra tycks mediehistoria påfallande ofta utfalla i en undersökning av partikulära medieobjekt, vilkas återkopplingar – titeln till trots – till samtidens brännande problem inte alltid är uppenbara. I bakgrunden anas då den gamla kulturhistorien, som till sist grävde sin egen grav genom att endast producerade historia för historiens egen skull. För att undvika detta öde räcker det inte med att en allmän historievetenskaplig legitimitetsretorik (undersökningen av det förflutna belyser nuet etc.). Vad som krävs är man teoretiserar sina undersökningar på ett mer genomfört sett. Det är nog också i visshet om detta som redaktörerna i sitt förord återkommer till den samhällsvetenskapliga medialiserings-teorin. Själv är jag inte säker på att just den är svaret på problemet men jag tror att det är nödvändigt att teoretisera mera för att aktualisera mediernas samhällsliga, politiska och existentiella dimension. Vad som saknas är den kritiska udden. Utan den blir mediehistorien alltför lätt att vifta undan.

För det tredje och sista tycks den strid om fältets objekt som redaktörerna initierar i sin inledning sällan engagera fältets bidragsgivare. Man skulle önska att fler ville ta ut svängarna och förtydliga sina positioner också i sina konkreta undersökningar. Utan den typen av kritisk – eller rentav polemisk – diskussion kommer kraftspelet på fältet att utebli och mediehistoriens objekt framstå som motsatsen till Barthes hemlösa objekt: ett objekt som är domesticerat och som därmed förfaller mindre angeläget att fortsätta utforska.

*Thomas Götselius,
Stockholms universitet*

Otfried Czaika, Jonas Nordin & Pelle Snickars (red.): *Information som problem. Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*. Stockholm: Kungl. biblioteket & Lunds universitet, 2014. 326 s. ISBN 978-919-819-611-5, inb.

Lagen om pliktexemplar av dokument, den så kallade pliktlagen, föreskriver att alla dokument (text, ljud, bild eller film) som görs allmänt tillgängliga i landet och som rör svenska förhållanden skall lämnas i ett exemplar till bibliotek där det förvaras som referensmaterial. 1993, när lagen senast fick sig en ordentlig översyn, hade omkring 2 procent av befolkningen tillgång till internet. 2015, drygt tjugo år senare, börjar den nya e-pliktlagen tillämpas fullt ut. Den medieutveckling som ägt rum mellan dessa bägge lagars antaganden tycks sätta varje ord i gungning: ”dokument”, ”göra tillgänglig”, ”landet”, ”exemplar”, ”bibliotek”, ”referens”. Hälften av bidragen i föreliggande antologi förhåller sig till detta faktum ur det insamlade och ordnande bibliotekets perspektiv. Eller uttryckt annorlunda: Vad innebär det att ansvara för bevarandet och tillhandahållandet av information när samhället genomgår en kommunikationsrevolution? Den andra hälften utgörs av historiserande ansatser vilka kan sägas förhålla sig något friare till såväl ”information” som ”problem” och följaktligen sprutar väsentligt sinsemellan.

Under nämnda tjuogoårsperiod har den berömda pliktlagen dessutom fyllt 350 år. Att lagen helt ändrat skepnad genom seklerna och kanske inte alltid varit något att fira visar Jonas Nordin i sitt kapitel som argumenterar för en betydligt yngre lag och sätter Kungl. bibliotekets högridlighållande av sitt stolta kulturarvsarbete i välbehövligt perspektiv. Antologins redaktörer funderar vidare kring lagens egentliga ursprung och föreslår att den i själva verket var ett svar på det vi idag skulle kalla för informationsöverflöd och som är en belagd företeelse sedan åtminstone tryckpressens första årtionden. Med det synsättet blir nationalbiblioteket den samhällsinstitution som har mest erfarenhet av att hantera information som problem, vilket blir den ram som, med viss möda, får till uppgift att hårbärgera de fjorton bidrag som volymen rymmer. Perspektivet att inte endast plikt-lagen utan även mikrofilm och robotförlag

ytterst är metoder för att hantera informationsöverflöd verkar generera fruktbara tankar i flera av kapitlen. Lite mer ansträngt blir det när forskningen gäller historiska krönikor på 1500-talet eller landsortspredikningar på 1600-talet. Emellertid ger dessa bidrag korta inblickar i forna tiders informationsnätverk som är läsvärda i sig. Bland annat visar Otfried Czaika att källkritikens svårigheter ingalunda är några nymodigheter i sin utblick mot historieskrivningens villkor på 1500-talet och Anna Maria Forsberg diskuterar förtjänstfullt censuren från predikstolarna i 1600-talets krigsrapportering på den svenska landsbygden. Den mest givande inblicken beträffande utforskandet av historiskt skedande kommer emellertid från Birgitta Almgren som med stort engagemang redogör för den omfattande sekretess som än idag omger arkiven som rör den forna diktaturen DDR.

Information som problem ges ut som nummer 26 i serien *Mediehistoriskt arkiv*. Flera händelser omger bokens tillkomst. Dels har KB:s eget forskningsarbete bantats och ändrat karaktär och i samband med detta har redaktörskapet för nämnda bokserie flyttat till Lund, dels har pliktlagens senaste utveckling – e-plikt, det vill säga utökandet av lagens omfattning till att även gälla digitalt material – nyligen trätt i kraft och mött starkt motstånd från flera håll. Det som redaktörerna i inledningskapitlets rubrik kallar för ”en annan sorts jubileumsbok” är i flera stycken en kritik av inställningen till digitalt material hos politiker och pliktlagens verkställare, i synnerhet Kungl. biblioteket. Det skarpaste ifrågasättandet kommer från Lars Ilshammar som intressant nog upptogs i ledningsgruppen för KB innan boken hann komma i tryck. Ilshammar närmar sig något som sällan uttalas men som tycks sväva över hela skriften: Vad är det som säger att ett nationalbibliotek är bäst lämpat för att samla in, beskriva, bevara och tillgängliggöra den digitala kulturens yttningar? I flera av bidragen får glappet mellan drömmen om arkivets fullständighet och dess pragmatiska rutiner en förtjänstfull exemplifiering med en kritisk udd riktad mot det stora bibliotekets självbelättna traditioner. Möjligen sätter Magdalena Gram i sitt bidrag fingret på vad flera av de övriga författarna upplever beträffande den nya pliktlagen när hon skriver att ”Nationalbiblioteken har ofta betraktat nyheterna med en skepsis, som haft

ett visst stöd i en mera allmän, kulturkritisk opinion” (59).

I bokens sista och längsta text gör Pelle Snickars en exposé över nittonhundratalets informationshistoria. Liksom i sin bok från samma år, *Digitalism. När allting är internet* (Stockholm 2014), ger Snickars en ytlig men ändå givande och framförallt vindlande berättelse om informationens betydelse för människan i en teknologisk tidsålder där just informationsöverflödet och våra sätt att hantera det framstår som fundamentala. Detta kapitel fungerar mycket tack vare att andra bidrag är avsevärt mer koncentrerade på specifika informationsproblem såsom Matts Lindströms om mikrofilmens historia och Rasmus Fleischers om böcker som spam.

Recensionsobjektet i sig är på många sätt en illustration av sitt ämne: fysisk och digital på samma gång ges den ut i två versioner där den ena kan laddas ned utan kostnad i enlighet med Creative Commons-licensen. Den är därtill rikt illustrerad med ett bildmaterial som ibland för tankarna till sajten *The art of Google books*, det vill säga upphittade visuella godbitar från inskanningen av världens böcker. Avslutningsvis kan sägas att texterna om pietistiska traktater i tidigt 1700-tal, om läsandet i Finland under samma århundrade samt om kinesisk arkivforskning förmodligen hade kommit bättre till sin rätt i ett annat sammanhang och därmed bidragit till att ge boken ett stramare innehåll utan att förden skull gå miste om de historiserande anspråken.

Johan Fredrikzon,
Stockholms universitet

Nina Edgren-Henrichson (red.): *Dolce far niente i Arabien. Georg August Wallin och hans resor på 1840-talet*. Stockholm: Atlantis, 2014. 144 s. ISBN 978-951-583-280-1, hft.

1800-talet var en tid av forskningsresor. Tilltron till vetenskapens möjligheter att upptäcka det okända och det främmande kände inga gränser. Många av dem som företog forskningsresor gjorde det i Carl von Linnés anda och i de naturvetenskapliga studiernas område. Till dessa forskningsresors tradition hörde också att förutom utforskningen av världen skulle man hämta med sig naturalier och andra exotiska ting som förknippades

med den främmande världen. Den finske orientalisten Georg August Wallin (1811–1852) tillhörde denna skara av forskare som skulle utforska den främmande världen. Han begav sig till den arabiska halvön, men istället för att som linneanska forskare samla på sig naturalia och exotiska artefakter, samlade han in muntlig poesi och material om arabiska dialekter som talades av beduin-stammar i tidigare utforskade delar av Arabien.

Wallins val av studiematerial gjorde honom unik som forskningsresenär. Han var skolad i en filologisk inriktad akademisk orientalism vars intresse för Orientens kultur och språk inte var knuten till en biblisk tradition. Wallin var inspirerad av nyhumanistismens idéströmningar som utgick från föreställningen att nycklarna till förståelsen av mänskligheten fanns i språket. Genom studiet av språket kunde man få insyn i och skaffa kunskaper om andra kulturer. När han ansökte om resestipendium utlyst av Kejsarliga Alexanders-Universitet i Helsingfors skrev han att målet med resan var att skaffa kunskap om arabiska dialekter som talades på den arabiska halvön. Han var också intresserad av den ultrakonservativa och ytterst rigida wahabbistiska tolkningstraditionen som allt sedan 1730-talet fått fäste i de trakter som Wallin hade valt som resmål.

Wallin var väl medveten om de praktiska problem som skulle möta en europeisk vetenskapsman på resa i dessa trakter. Ett av problemen var att han som icke-muslim skulle ha svårt att få tillträde till heliga städer/platser som Mekka och Medina. Det var också svårt för honom att som europé vinna beduin-stammarnas tillit. Wallin ville smälta in i miljön och umgås med beduinerna under långa perioder för att den vägen få inblick i deras muntliga traditioner. För att kunna förverkliga sina planer behövde han få sina studieobjekts förtroende.

Wallin startade sin resa i Egypten, men han var inte intresserad av landet eftersom Egypten redan var upptäckt och utforskad på längden och tvären. Under sin vistelse i Egypten bodde och levde han med en egyptisk familj för att förbättra sig i talad arabiska. Ett annat syfte var att få insyn i de kulturella och sociala koderna och för att "bli hemmastadd i Mohammedanska seder". Han ville inte riskera att "såsom utlänning blifva igenkänd" under resan till sina egentliga res-

mål i Arabien där han utgav sig för att vara muslim och uppträdde som en lärd muslim från Centralasien under det tagna namnet 'Abd al-Wali.

I antologin *Dolce far niente i Arabien. Georg August Wallin och hans resor på 1840-talet* får vi, trots det begränsade omfånget, en god inblick i Wallins forskningsresor, hans bakgrund och hans tankevärld. De två första kapitlen ger en god inblick i bakgrunden till Wallins resor och de frågor som han hade att hantera inför sina resor och hur det finska och ryska vetenskapssamhället ställde sig till hans planer.

Mest spännande ur ett idéhistoriskt perspektiv är den andra halvan av antologin. Vid sidan av skildringarna av Wallins möten med beduiner, hans resor i arabisktalande städer och regioner och den korta resan som han gjorde i Persien, får läsaren en inblick i Wallins innersta tankevärld genom de brev som han skickade till Finland.

På ett sätt var Wallins forskning och resor mycket unika. Han reste till områden som tidigare forskare inte kunnat resa till eller varit intresserade av. Han kunde tack vare sina språkkunskaper komma i kontakt med människorna på ett sätt som få forskare hade gjort före honom. Men frågan är om han var banbrytande på ett sådant sätt som han bröt med sin tids rådande vetenskapliga paradigmen. I det avseendet framstår han snarare som ett barn av sin tid. Wallin var inspirerad av nationalromantikens föreställningar om den ädla vilden. Hans intresse för beduinerna och deras språk, poesi och dialekter grundades i föreställningen att språk och ras var egenskaper som förenade folkgrupper. Men viktigast av allt var att han såg på beduinerna, dessa "ökens fria söner", som de riktiga araberna. Han var inte först med att skriva om beduiner. Carsten Niebuhr och John Lewis Burckhardt hade skrivit om beduiner före Wallin, men han var först med sina uppteckningar av beduindialekter och deras muntliga poesi.

Wallins förkärlek för den ädla vilden satte spår på hans syn på muslimer. För honom var beduiner normen. Han beskrev islam som "en öknens planta", "endast för öknens söner". Den passar en obildad och försumlig beduin bättre än en lärd perser. Perserna levde ett liv som inte stämde överens med bilden av den ädla vildens enkla och primitiva liv. I Persien mötte han en kultur och civilisation som var rena kontrasten till den beduinska. Han

stämplade perserna som ateister och rationalister, i vilkas hjärtan den äkta tron inte slagit rot. För honom utgör sunniislam äkta islam och ökenlevande beduiner de äkta muslimerna. Shiaislam var för honom en falsk variant av islam, en nationalistisk version av islam i Persien. Shiiterna beskrev han som en grupp dårar. I sin syn på shiamuslimer stod han mycket nära den wahabbitiska uppfattningen som stämplade shiaislam som en avvikelse och shiamuslimer som kättare och avfällingar.

Wallin blev ett undantag i den akademiska traditionen i Finland. Hans tidiga död hindrade honom från att publicera sina forskningsresultat. Intresset för att följa i hans fotspår var inte stor inom akademien. Europeiska kolonialmakter som hade ekonomiska och geopolitiska intressen i regionen visade däremot stort intresse för de språkliga, geografiska och historiska kunskaper som Wallin hade att förmedla.

*Mohammad Fazlhashemi,
Uppsala universitet*

Bert Edström, Ragnar Björk & Thomas Lundén: *Rudolf Kjellén. Geopolitiken och konservatismen*. Stockholm: Hjalmarsson & Högberg, 2014. 338 s. ISBN 978-917-224-196-1, inb.

I dag, när högerextrema rörelser fått ett allt starkare fäste i Sverige, är det välkommet med en antologi som skärskådar en av dess främsta intellektuella inspiratörer, statsvetaren Rudolf Kjellén (1864–1922). Länges har Kjellén och hans idéer varit slängda på historiens skräphög, av en statsvetarkår som associerade honom med nazismen, menar bokens redaktörer. Nu har tiden kommit att damma av hans porträtt och mer förutsättningslöst granska hans gärning, vilket i denna antologi görs med tämligen stor detaljrikedom. Fokus ligger dock främst på hans statsvetenskapliga och geopolitiska aktivitet. Till exempel behandlas Kjellén som geograf, hans geopolitik dryftas ur kulturgeografisk synvinkel. Hans relationer till Japan, Storbritannien, Amerika och Baltikum och deras inbördes ordning i en hierarki av stormakter och andra stater behandlas också.

Kjellén brukar omtalas som radikalkonservativ politiker och forskare och var en av sin samtids mest stridbara debattörer. Han

var skytteansk professor i statsvetenskap vid Uppsala universitet från 1916 till sin död 1922, och satt i riksdagen under flera år under 1900-talets två första decennier. Innan dess, från 1891, hade Kjellén varit anställd vid Göteborgs högskola som lärare i statskunskap med undervisningsskyldighet även i geografi. Det var denna undervisningsskyldighet som kan ha fått honom att börja kombinera statsvetenskap med geografi i sin *geopolitik*, ivrigt inspirerad av den tyske forskaren Friedrich Ratzel.

Och det är genom sin geopolitiska insats som Kjellén rätteligen tagit plats för eftervärlden framhåller bokens författare. Detta begrepp kom nämligen att bli en viktig analyskategori i det framväxande studiet av internationell politik. Här har Kjelléns minne vårdats ömmare av internationella forskare mer än av svenska, ett faktum som enligt bokens redaktörer bidragit till att motivera sammanställandet av denna antologi. Det är också inom geopolitiken och som prognosmakare som Kjelléns viktigaste bidrag framhålls: han gjorde till exempel 30 stormaktspolitiska förutsägelser, av vilka enbart fem fallerade (däribland att Tyskland skulle segra i första världskriget); han var "globalist" och insåg tidigt nationernas beroende av varandra; och inte minst kombinerade han statsvetenskap och geografi på ett träffsäkert sätt i gränslandet "mellan politik och geografisk teori och metod" (80–81).

Men hur är det då med sådant i Kjelléns gärning och idévärld som format hans eftermäle som nazistinspiratör? Sådant behandlas också i viss utsträckning, spritt på olika håll i antologin. Tyvärr finns inga kapitel som på djupet nystar i hans relation till vare sig den samtida fascismen, socialdarwinismen, eller rasbiologin. När det gäller nationalsocialismen förklaras det något motsägelsefulla begreppet på dryga tre sidor (29–33), som en kombination av socialismens samlande kraft, och det överordnade intresset för nationen. Nationalsocialismen skulle således inte värna klassintressen, utan det gemensamma intresset för nationen. I stället för solidaritet med den egna klassen skulle nationalsocialismen handla om solidaritet med hela folket, lett av en stark statsmakt. Myntandet av denna term har för eftervärlden, menar Edström, setts som ett bevis för att Kjellén var "national-socialist", dvs. nazist, vilket naturligtvis är ett anakronistiskt påstående.

Kjelléns nationalism exemplifieras i kapitlet "Nationalisten och boerbeundraren" av Jan-Gunnar Rosenblad och Gundel Söderholm, där skildringen av Kjelléns beundran för boerna i Sydafrika, även kan förklara hans svenska nationalism. För Kjellén framstod boerna, ett invandrat folk i Sydafrika som ihärdigt höll fast vid sina gamla ideal och traditioner, som ett framtidsfolk. Boerna fick representera för Kjellén centrala värden som bondeideal, familjen, religionen, traditionerna, "folksjälen", den vita, "civiliserade" rasens överhöghet över den svarta, och dessutom den lilla, rättfärdiga, nationens kamp mot stormakten, i detta fall Storbritannien. Kriget var också något som Kjellén ihärdigt och i det närmaste fanatiskt idylliserade och romantiserade kring. Denna inställning ruckades efter första världskrigets slut. Här och på andra ställen i boken återkommer formuleringar som bagatelliserar Kjelléns vetenskapliga rasism. Till exempel skriver Rosenblad och Söderholm att en "vag rasföreställning" präglade Kjelléns framställning, i likhet med andra exotiserade författare, som Rudyard Kipling och Rider Haggard (255). Ett annat exempel är då Bert Edström påpekar att Kjellén inte trodde på förekomsten av några "rena raser" (32), vilket ju var en vanlig uppfattning bland många av tidens ärftlighetsforskare, och inte alls fräntar Kjellén, också i likhet med många av sina samtida, tron på en noggrant ordnad rashierarki, där starkare folkslag kunde, och borde, ta plats på bekostnad av folk som påstods sakna kultur.

Jag saknar också ett kapitel i boken där Kjelléns påverkan på samtida intellektuella på högerkanten i Sverige analyseras noggrannare än vad som nu är fallet. Detta gäller också analysen av sådant som dagens högerextrema rörelser använder sig av från Kjellén. Här hade till exempel en analyserande avslutning som knöt ihop de många trådarna, kunnat fylla en viktig funktion i boken, som nu, trots sina lovvärda insatser, ger ett onödigt disparat intryck.

*Maria Björkman,
Uppsala universitet*

Sven Eliaeson, Patricia Mindus & Stephen P. Turner (red.): *Axel Hägerström and modern social thought*. Oxford: Bardwell Press, 2014. ix+461 s. ISBN 978-190-562-243-6, hft.

Närmast motsägelsefullt tas antologins utgångspunkt i att Axel Hägerström är Sveriges internationellt mest namnkunnige och inflytelserike filosof mest likväl relativt uppmärksam i forskningen. Att ingen samlad utgåva av hans verk finns och att han i stor utsträckning skrev på svenska har begränsat forskningen, men också, enligt antologins inledning, att Hägerströms efterföljare tonat ner hans betydelse och att hans filosofi snart hamnade i vanrykte. Detta motsägs dock på annat håll i antologin. Och därmed framträder ett generellt problem som gäller såväl antologier som försöket att recensera dem. Skiftande kvalitété, spretande ämnen och ämneshantering, motsägelser och upprepningar – men inget ansvar kan utkrävas, för de enskilda författarna ansvarar bara för sitt bidrag. I föreliggande antologi finns onekligen studier som bidrar till vår kunskap om Hägerström, men också sådana vars inkludering i volymen går att ifrågasätta. Det senare inte självklart på grund av bristande kvalitété utan för att kopplingen till Hägerström är allt för svag. Men innan detta diskuteras vidare kan det finnas anledning att säga något om antologins utformning. Dess upprinnelse ligger i en konferens som hölls 2011 i Uppsala, där bidragen presenterades. Volymen består av en inledning och sju ton kapitel, som delats in i fyra teman. Omfånget på dessa kapitel varierar; det minsta är bara några få sidor. Vid sidan av dessa bidrag finns två översatta texter av Hägerström samt en selektiv bibliografi och en presentation av personer i hans omgivning. Det senare finns troligen för att underlätta för en internationell publik. Som helhet är det en omfattande volym.

Flertalet av bidragen handlar om antingen Hägerströms moralfilosofi, den s.k. värdenihilismen, eller om hans rättsfilosofi, legal realism. Att så är fallet är ganska naturligt givet att det är inom dessa områden som Hägerströms filosofi främst fått uppmärksamhet och varit av större betydelse. Men det är egentligen de mer utåtblickande kapitlen, där det historiska sammanhanget diskuteras, som är de mest intressanta. Särskilt förtjänar

Johan Strangs kapitel ”Axel Hägerström and analytic philosophy” att omnämnas, däri diskuteras och omtolkas Hägerströms placering i filosofihistorien. Uppsalaskolan, vars främsta representant är Hägerström, har ofta setts som en fristående men parallell version av periodens logiska empirism och den filosofi som företräddes av Cambridgefilosofer som Bertrand Russell och George Edward Moore. Detta ifrågasätts av Strang som inte bara gör gällande att denna association är felaktig utan även erbjuder en (konspiratorisk) förklaring till hur den uppkommit. Huvudtesten är att Hägerströms filosofi omtolkades av Hedenius, Marc-Wogau och Wedberg för att gynna deras ställning och filosofiska projekt. Uttryckligen talas om en ”kolonisering” av Hägerström (164). I Strangs kapitel återfinns dessutom en kort men utmärkt diskussion om de historiska orsakerna till delningen mellan analytisk och kontinental filosofi.

Andra delar av antologin som förtjänar att nämnas är de som pekar mot en mer samtida relevans, eller åtminstone potentiell relevans, för Hägerströms filosofi. Exempel på detta är sättet på vilket rättigheter diskuteras i den samtida juridiska diskursen, inte minst i relation till Europeiska Unionen men också konstitutionella förändringar i Sverige. Hägerströms inflytande och den skandinaviska legala realismen har här tappat mark. Detta omnämns i antologin av Torbjörn Andersson och Svante Nycander, men hade med fördel ägnats mer utrymme då det bidrar till att aktualisera Hägerström. Här kan lätt en bredare relevans göras gällande, då dagens rättighetsdiskurs uppenbart genomsyras av metafysiska antaganden som allt som oftast får stå oemotsagda.

Tillsammans med inledningen, där också mer kontextuella faktorer omnämns, är det just i de kapitel där Hägerströms filosofi diskuteras i relation till antingen sin historiska betydelse eller samtida debatter som antologin framstår som mest angelägen. Tyvärr är dessa kapitel ganska få. Istället finns en hel del bidrag där Hägerström inte ligger i fokus utan mer fungerar som en sidoreferens. Ett tydligt exempel på detta är det första bidraget, av Folke Tersman. Hägerström har här helt försvunnit, med undantag av i en kort ingress där Wedbergs tolkning omnämns. Det finns också flera bidrag av formen ”Hägerström och...”. Denna även i andra sammanhang

inte helt ovanliga forskningsstrategin fungerar ofta som ett sätt att kringgå huvudämnet och istället fokusera på något författaren tycker är intressantare eller har större kunskap om. Det är ett outtömligt sätt att producera något nytt. Det kan givetvis ge intressanta resultat men riskerar att bli tendensiöst, förutsägbart eller anekdotiskt. Att exempelvis i ett kapitel om Hägerström och Nietzsche påstå (185) att den före så lite öppet uppmärksammade den senare att det döljer hur starkt inflytandet var kännns långsökt. Likaså framstår jämförelsen (360) mellan Hägerströms samhällskritik och Foucaults eller påståendet att Hägerström föregick Derridas dekonstruktion som tveksamma. Det säger mer om författarnas intressen och perspektiv. Fler liknande exempel kunde med lätthet ha angetts.

Axel Hägerström förtjänar att ges större uppmärksamhet än vad han fått. Rimligen borde flera perspektiv anläggas, dels ett historisk där hans plats i såväl filosofihistorien som den bredare kulturen grundligt undersöks, dels ett mer filosofiskt. Trots sitt omfång lämnar antologin inget bestående intryck av att verkligen ha fördjupat vår kunskap om vare sig Hägerström eller hans tänkande. De enskilda bidragen kan säkerligen rådfrågas och vara av intresse för framtida forskning, men som helhet lämnar boken mycket att önska.

*Andreas Wasniowski,
Uppsala universitet*

Lotta Fernstål, Petter Hellström, Magnus Minnbergh & Fredrik Svanberg (red.): *Sverige i tiden. Historier om ett levande land*. Stockholm: Historiska museet, 2015. 135 s. ISBN 978-918-917-659-1, hft.

Det finns många mer eller mindre mytliknande föreställningar om ”svenskhets” och Sveriges historia. En hel del av detta tankegods har sina rötter i föregående seklers nationalistiska strömningar. Med dem stöptes bilden av ett land med en homogen nation sett till faktorer som etnicitet, kultur, språk och historia. En hel del av dessa idéer har likt tuggummi klibbat sig kvar. Och det var för att mot bakgrund av nya forskningsrön göra upp med några av dem som redaktörerna tog sig an att sammanställa följande antologi. De elva texterna utgör en blandning av allsköns teman, från tämligen lätt-

smälta om mat och dryck till mer hårdkokta dito om slavhandel och nationalism. För dess innehållsliga bredd står författare från en rad olika discipliner, däribland idéhistoria och arkeologi.

Ett tillvägagångssätt i uppgörelsen med dylika föreställningar går ut på att nyansera vad som betraktas som "svenskt" genom att söka ursprunget till dess bärande ingredienser. På det hemtama temat "fika" visar Annie Mattsson hur den viktiga beståndsdel kaffe via internationella förbindelser sökte sig hit för att under 1800-talet bli en nationaldryck. Kaffet lär under föregående sekel introducerats av hemvändande karoliner från nuvarande Turkiet. Samma väg kom som bekant kåldolmen och i sitt bidrag spekulerar Annika Windahl Pontén över om även den så populära kebabpizzan i en framtid kommer att betraktas som "svensk" husmanskost.

Återkommande drag i nationalistisk historieskrivning är att peka på etnisk kontinuitet med urgamla rötter och att tillskriva utvalda personer och epoker heroiska egenskaper. I ett av sina bidrag fastslår Fredrik Svanberg att "vikingar" inte var "svenskar" av den enkla anledning att Sverige varken som nation eller land existerade vid tiden. De utgjorde heller ingen homogen etnisk grupp, en slutsats som för övrigt rimmar illa med nationalismens monokulturella förfädersdyrkan. Petter Hellström lyfter i sin artikel fram exempel på hur Karl XII genom historien blivit använd i ideologiska, främst nationalistiska syften. Paradoxalt nog har ryska nationalister i modern tid anammat krigarkungen som en enande symbol för ryska och svenska nazister i deras motvilja mot islam, märkligt med tanke på de båda ländernas blodiga historia.

Bilden av den svenska nationens yverborna förträfflighet kan på ett effektivt vis även nyanseras genom att lyfta fram historier som sopats under mattan. Som tvångsterilisering eller varför inte svensk slavhandel under 1600- och 1700-talen, vilket är temat för Jonas Monié Nordins inlägg. Kerstin Thörn använder i sin tankeväckande artikel ett intressant grepp då hon visar hur negativa egenskaper som idag tillskrivs andra folkgrupper förr användes för att karaktärisera "svenskheter". Likheter i hur man i USA betraktade invandrande svenskar runt sekelskiftet 1900 och immigranter till Europa och Sverige idag är slående.

En viktig beståndsdel i identitetsskapande

processer är vad som brukar benämnas "kulturarv". Via opera, folkmusik, nationalsången och slutligen eurovisionens schlagerlåtar visar Stefan Bohman på musikens betydelse för konstruktionen av nationell identitet. Men vari ligger då den upplevda svenskheten? Medan folkmusiken gärna förknippas med något "ursvenskt" som måste förvaltas, ligger värdet i en gångbar poplåt i den uppmärksamhet nationen får internationellt, skriver han. Kulturarv i form av föremål trängs ju även på våra muséer. De vittnar om att det land vi idag kallar Sverige alltid har påverkats av människor och seder från vitt skilda delar av världen, fastslår Lotta Fernstål och Fredrik Svanberg i sitt gemensamma bidrag. Följaktligen ändrar sig vad vi betecknar som kulturarv och de värden de tillskrivs över tid. Vad som däremot förefaller oföränderligt är människans behov av att koppla den egna identiteten till en större gemenskap och att manifesteras den via olika kulturytningar, skriver Qaisar Mahmood. Det viktiga är att vara medveten om vilka exkluderande konsekvenser detta kan få och samtidigt försöka göra något åt det.

Ett liknande budskap finner vi i Maja Hagermans bidrag. Där visar hon hur traditioners betydelse tenderar att ändras över tid. Hennes exempel är nationaldagen som infördes 2005 men vars rötter går tillbaka till den sekelgamla svenska flaggens dag. Medan den 6 juni och svenskhet tidigare betecknade en obesudlad etnisk tillhörighet har den i modern tid fått en starkare koppling till mångfald och integrationspolitik.

Boken erbjuder på det hela taget en trevlig läsning. Några artiklar hade emellertid gärna fått vara lite längre. En av dessa, och som berör lite extra, är Katherine Hauptmans tankar kring begreppet "hembygd". Huvudpersonen i berättelsen är hennes mor som anlände till Sverige som flykting från Polen under kriget. Att senare återse släkt och uppväxtmiljöer gav perspektiv på vad hembygd egentligen är för något, hur de kan förändras och ha olika innebörder och om man kan ha fler än en.

Vad författarna vill visa är att en uppgörelse med gamla föreställningar om svenskhet och landets historia kan ha en emancipatorisk funktion. Genom att påvisa dess mångfald och komplexitet kan vi skapa nya berättelser som fungerar mer inkluderande och demokratiserande. I så måtto är även denna bok,

liksom den historiesyn den rätteligen kritiserar, ett barn av sin tid. Det har under senare decennier forskats och författats en hel på dylika teman, och flera av de exempel som lyfts fram känner vi igen sedan tidigare. Någon vägröjare i den vetenskapliga terrängen kan den därför knappast sägas vara. Däremot fyller den en annan viktig funktion. Med sina korta och lättbegripliga exempel ventileras viktiga frågor som förhoppningsvis kan nå en bredare läsekrets. Passande nog kallar redaktörerna den för en ”tankebok”, alltså en bok för reflektion och eftertanke. Detta är angeläget, för är det något vi behöver i en tid då högerpopulistiska och antidemokratiska vindar blåser snålare än på länge så är det just goda exempel på hur man kan se på svenskhet och Sveriges historia.

Ola W. Jensen,
Riksantikvarieämbetet

Hjalmar Fors: *The limits of matter. Chemistry, mining, and the Enlightenment*. Chicago: University of Chicago Press, 2015. 248 p. ISBN 978-022-619-499-8, hardback.

Not too long ago, the history of eighteenth-century chemistry was told as something of an intellectualist morality tale around the theme of the “overthrow of the phlogiston theory”. The principal protagonists were Georg-Ernst Stahl (author of the phlogiston theory and the “fall-guy” of the tale), Joseph Priestley, and Antoine-Laurent Lavoisier. The temporal focus was the late eighteenth century; the geographical, Britain and France. Chemical activities of the first two thirds of the eighteenth century had been famously (or infamously) dismissed by Herbert Butterfield as “intellectual obstruction”, which had resulted in a “postponed scientific revolution in chemistry”. Chemistry *prior* to the eighteenth century (with the exception of the work of Robert Boyle) had been viewed as a pre-history of craft techniques and theoretical superstition, the latter exemplified by the prevalence of alchemy and the theories of Paracelsus.

Over the past forty years or so, this historical perspective has been challenged, changed and vastly expanded. Pre-eighteenth-century chemistry has become a major research focus under the terminological rubric of “chymistry”. This term is intended to be an in-

clusive one, including theoretical and craft techniques as well as alchemical interests and practices, the latter now evaluated in a much more positive light than previously, especially with the inclusion of the likes of Boyle and Newton among alchemical adepts. Chemistry in the first half of the eighteenth century has come in for intensive scholarly study and reevaluation, initiated, perhaps, by Frederick L. Holmes’s recognition of the importance of the early eighteenth-century chemists in the *Académie royale des sciences*. The intellectualism of the traditional perspective of the Chemical Revolution has been greatly augmented by attention to artisanal and industrial activities, both before and throughout the eighteenth century. Finally, the geographical purview of chemistry in these periods has been expanded with the recognition that very important developments were not limited to the countries on either side of the English Channel, and that ideas and techniques were circulating throughout the European continent and, indeed, in the colonies.

All of these changes in the historical perspectives are at play in this most interesting book. The artisanal and industrial turn and the broader geographical perspective of recent scholarship are its most obvious features, with its focus on the Swedish Bureau of Mines (*Bergskollegium*), founded, in 1637, on the model of German princely state mining institutions. Using this cameralist institution as context, Fors develops his principal “theme”: the supplanting of the earlier inclusive “chymistry” by a rational, utilitarian “chemistry” in the course of the eighteenth century. In this new chemistry, alchemy was sharply and dismissively separated off, at least in public and official spheres. In delineating and detailing this transformation, Fors must conjure with problematics that arise in connection with the recent favorable historiographical reevaluation of alchemy: namely, if alchemy was not simply delusory or charlatan, why and how did it “go under” in the eighteenth century? And in what ways was its demise connected to those of related supernatural convictions and activities like magic, astrology and the belief in activities and influence of angelic or devilish creatures? And how was the demise of this constellation of associated supernatural beliefs related to/caused by the new epistemic cultural configuration associated with the Enlightenment, in particular, know-

ledge as public, rational and useful? And how were Enlightenment views of knowledge, in turn associated with/caused by the hegemony, in the eighteenth century, of the bureaucratic, cameralist state and its institutions of learning and industry?

Fors gets at all of these issues and questions through the detailed study of a number of late seventeenth- and early eighteenth-century administrators and advisors at the Bureau of Mines. These include Urban Hiärne (1641–1724), “the first major chymist to be active at the Bureau of Mines” (11), his student, Erich Odhelius (1661–1704), Christopher Polhammar (Polhem, when enobled, 1661–1751), the “most successful of the new breed of mechanical project-makers” (81), Georg Brandt (1694–1768), and Axel Fredrik Cronstedt (1722–1765), with some attention also given to Emanuel Swedenborg (1688–1772) and Johan Gottschalk Wallerius (1709–1785).

Hiärne is a most interesting case of a transitional figure. A man of many talents and competencies, ranging from the literary to medicine to chymistry, in all areas of which he became an important actor. He was also steeped in seventeenth-century natural and chymical philosophy; in the latter domain, he was an adherent of both alchemy and Paracelsianism. Hiärne believed in associated supernatural agents: angels, demons, and perhaps also denizens like “mine keepers” and trolls. But his was also a world of God-ordained natural law, a world entrusted to man to comprehend and use; consequently, the activities of such supernatural agents were marginalized in his world.

Hiärne’s most significant chymical activity, according to Fors, was to administer the *Laboratorium Chymicum* of the Bureau of Mines for almost forty years. Although the laboratory dated back almost to the founding of the Bureau, it had not figured importantly in the plans and activities of the Bureau; indeed, its principal function before Hiärne’s administration seems to have been to make medicaments for the miners (which continued under Hiärne). Like the “chymical projectors” at princely courts on the Continent, Hiärne served as a mediator between artisanal and court cultures. But, in Fors’s view, Hiärne did more than this: “He was much more than a go-between. In the context of the Bureau of Mines, he should be seen as an institution

builder. By introducing artisanal knowledge into the state bureaucracy, he created a powerful contact zone in which artisanal knowledge could be transformed into the knowledge of high-status mining officials. This contact zone linked together noblemen and artisans, Swedes and Germans, chymistry and smelting, and it would continue to exist and expand long after Hiärne’s demise.” (52).

The travels of Hiärne’s student, Erich Odhelius, are used to detail the circulation of European technique and knowledge. In the 1680s and 1690s, Odhelius traveled round the Continent, studying various artisanal and learned subjects with local experts: pharmacology, assaying and general chymistry in Germany, natural philosophy and industry in England, and so on. All his findings were conveyed to Hiärne through copious letter writing. The theme of information reaching Sweden through travelers’ correspondence is a major one throughout the rest of the book.

Odhelius was a skeptic regarding alchemy and something of a theoretical agnostic. His successors in this account, Christopher Polhem and Georg Brandt were very different from Odhelius in the latter regard. Polhem, the son of German immigrants, specialized in mechanics rather than chymistry; at the Bureau of Mines in the 1690s, his mechanistic orientation came to be seen as preferable to Hiärne’s and, in 1697, Polhem was set up with a parallel and rival laboratory to Hiärne’s, a *Laboratorium Mechanicum*, designed to teach students mechanics. In 1710, Polhem formed another entity with professors at the University of Uppsala, a “College of the Curious”, devoted to discussion and development of the mechanical natural philosophy, primarily but not exclusively Cartesian. Before he was killed in 1718, king Charles XII had become an enthusiastic patron of Polhem and one of his Uppsala adherents, the young Emanuel Swedenborg. Like Odhelius before him, Swedenborg traveled abroad (particularly England) to procure new knowledge and new mechanical gadgets. Swedenborg was soon associated with the Bureau of Mines, solidifying the mechanical-philosophical ties between the university and the Bureau.

With the advent of Georg Brandt, chemistry (no longer chymistry) became associated with the mechanical philosophy. The study of mathematics at Uppsala had imbued

Brandt with a geometrizing spirit, which he applied to chemistry. Even though, in Fors's view, Brandt's "attempts to colonize chymistry with geometrical demonstrations [...] were unconnected to the chymical practice of the laboratory", Brandt received support and patronage at the Bureau of Mines because: "The Bureau had come to assign high value to mechanical and mathematical knowledge and had grown skeptical of transmutative chymistry." (92)

Brandt also traveled abroad; he went to the University of Leiden and came back a Boerhaavian mechanical chemist, materialist, experimental, skeptical of theorizing. Moreover, he revived the *Laboratorium Chymicum* as a teaching institution; his own research focused on mineral analysis, including his analysis and "negative-empirical" denomination of cobalt as a semi-metallic chemical species. It was through Brandt's influence that the new mechanical chemistry became an integral part of the Bureau of Mines' activities.

This is the context for the discussion of the work of the last of the major chemists of the Bureau of Mines, Axel Fredrik Cronstedt. Fors puts forth a provocative proposition regarding the chemists at the Bureau of Mines – above all Cronstedt – and a new conception of metals and semi metals as true chemical species, i.e., as chemically simple substances in the subsequent Lavoisian sense. This chemical notion of metals went against not only older chymical views but more recent chemical ones, most notably, the phlogistic compound view of metals advocated by Stahl and his successors throughout most of the eighteenth century. Although Fors credits the idea to Brandt and to cobalt, he shows how it was developed by Cronstedt both in his chemical and mineralogical considerations. Moreover, Fors is able to show a strong – almost causal – context for this in cameral and commercial objectives of the Bureau of Mines: "Metals were not simply lined up on the shelves of natural cabinets, but also on the shelves of merchants. The emerging concept of the chemical elements allowed nature itself to become commodified. Nature, as symbolized through the stable commodities of cobalt, platinum, and nickel, was reduced to raw materials. When mechanical philosophy was fused with production, economic units were turned into epistemological boundary markers. They were allowed to delimit

the borders of reality; chemical elements became an ontological category. With these elements in place, there was no need for chemists to consider, or even speak, of any entities or processes that did not have a market value." (118)

As Fors points out in the following paragraph, this is what he means by his title, "the limits of matter".

The proposal of this crucial conceptual development for chemistry and its socioeconomic context is very heady and exciting. What is needed now, is its integration into the new, much more complex, narrative of eighteenth-century chemistry and the Chemical Revolution. The concept of the chemical element has traditionally appeared to have sprung full-blown from Lavoisier's head. Fors is suggesting an extremely important antecedent in Swedish mining and mineralogical chemistry. Many scholars of eighteenth-century chemistry will now have their work cut out for them.

All in all, this is a complex, stimulating and important study. I would have welcomed a bit more analytical probing about the contexts and reasons for the decline of transmutative chymistry in the public sphere, given the positive historiographical valuation seventeenth-century chymistry has come to enjoy. The nearest Fors comes to this is in his Conclusion, where he delineates a social/institutional split between the new chemistry, supported by "new institutional frameworks provided for knowledge producers by states and teaching institutions" and alchemy, supported by "traditional social settings [...] patronage by royalty and other wealthy notables, and private studies conducted by sufficiently wealthy amateurs" (150). Why and how this split came about in Sweden and elsewhere remains elusive. But this, too, simply opens more domains of research opportunities.

*Seymour Mauskopf,
Duke University*

Claes Gejrot & Erika Kihlman (red.): Bero Magni de Ludosia, *Sermones et collationes. Sermons from the University of Vienna in the mid-fifteenth century*. Stockholm: Runica et Mediaevalia, 2011. 127 s. ISBN 978-918-856-850-2, inb.

Olle Ferm & Erika Kihlman (red.): *Swedish students at the University of Vienna in the Middle Ages. Careers, books, and preaching*. Stockholm: Runica et Mediaevalia, 2011. 279 s. ISBN 978-918-856-849-6, inb.

Alexander André (red.): Christophorus Laurentii de Holmis, *Sermones, disputatio in vesperis et recommendatio in aula. Academic sermons and exercises from the University of Leipzig, 1435–1438*. Stockholm: Runica et Mediaevalia, 2012. 212 s. ISBN 978-918-856-854-0, inb.

Olle Ferm & Sara Risberg (red.): *Swedish students at the University of Leipzig in the Middle Ages*. Stockholm: Runica et Mediaevalia, 2014. 223 s. ISBN 978-918-856-859-5, inb.

Sveriges medeltida lärdomshistoria ägde rum utomlands, vid de europeiska universiteten dit svenska studenter reste för att kvalificera sig för framskjutna poster i hemlandet. Ingen möjlighet till högre studier fanns ju i hemlandet. En hel del mindre studier har tidigare utförts om dessa studieresor, framför allt om dem till Paris fram till mitten av 1300-talet, men också om studenterna på tyskt område under 1400-talet. Nu har denna forskning återupptagits i projektet ”Swedish students abroad in the Middle Ages”, som leds av medeltidshistorikern Olle Ferm och genomförs tillsammans med medeltidsforskare från olika discipliner, latinister mestadels. Hitills har projektet avsatt de här aktuella fyra volymerna. De ägnas svenskarna i Wien och Leipzig, från vilkas lärda mödor det finns bevarade handskrifter som inte studerats närmare förut. Flera av bidragen i projektet består av utgåvor av dessa texter.

Olika vetenskapliga aspekter är alltså anlagda i de här volymerna – historiska, editionsfilologiska, språkliga, filosofiska och lärdomshistoriska. Olle Ferm relaterar de yttre förutsättningarna för de svenska studenterna – social härkomst, finansiering, karriär, undervisning – i relation till nyare internatio-

nell forskning. Till Wien kom inte fler än 19 stycken mellan 1389 och 1491, till Leipzig kom kanske 230 fram till 1520; ännu fler besökte Rostock. Dagens vacklande nationalitetsbegrepp kan föranleda den beskäftiga frågan hur svenska dessa studenter egentligen var. Vid universiteten omtalades de inte som svenskar; blev de bemärkta benämndes de efter sin hemort, och som kollektiv tillhörde de den saxiska (tyska) studentnationen. Å andra sidan var banden starka till hemorten, varifrån finansieringen oftast kom. Ferm noterar det övervägande borgerliga, urbana ursprunget hos dem som for till Wien; antagligen var det likadant för Leipzigstudenterna. Men det är väl egentligen inte så konstigt: den dominans för prästsöner bland studenterna som vi känner från 1600-talet vid de svenska universiteten kunde rimligen inte uppstå på medeltiden då celibatet begränsade antalet prästbarn. Åtskilliga studenter tillhörde dock kyrkan innan de begav sig utomlands; ofta underhölls de genom stipendier från hemstiftet. Väl åter i hemlandet fick graderade studenter ofta höga befattningar i kyrkan som kaniker eller biskopar, ibland också världsliga ämbeten. Långt ifrån alla tog emellertid någon grad. Flera stycken gjorde å andra sidan akademiska karriärer och stannade utomlands för längre eller kortare tid som lärare.

Två ur den kategorin är huvudpersoner i de nu utgivna volymerna: Björn Magnusson från Lödöse och Kristoffer Larsson från Stockholm – eller på latin Bero de Ludosia respektive Christophorus Laurentii de Holmis. Bero verkade i Wien under trettio år; han dog strax innan han äntligen skulle promoveras till teologie doktor. Han återvände alltså inte till Skara varifrån han sänts ut men skänkte i gengäld ett imponerande bibliotek till hemstiftet. Böckerna har förstörts av krig och eld men listan över dem är bevarad och publiceras nu i projektet av Erika Kihlman. Kristoffer Larsson för sin del stannade länge i Leipzig och nådde teologie doktorsgraden men återvände sedan till Sverige och slutade som ärkediakon i Uppsala. De båda föreläste över texterna i den skolastiska kanon, samt teologi. De viktiga böckerna krävde mycket undervisning; bevarade undervisningsuppgifter visar att exempelvis Bero ägnade 104 föreläsningar åt att gå igenom Aristoteles *Physica*. Han föreläste också över Aristoteles *De anima*; kommentarerna är bevarade och en utgivning förbereds.

De texter som nu ges ut i projektet är emellertid inte föreläsningar utan nästan allihop predikningar (*sermones*). Två av volymerna i projektet består väsentligen av sådana predikningar; Claes Gejrot och Erika Kihlman har ederat predikningar av Bero och Alexander André har givit ut Kristoffer Larssons. Predikningarna var en viktig genre vid de medeltida universiteten; Birgitta-utgivaren Roger Larsson beskriver i en uppsats deras roll och relation till predikningar för folket. Predikningarnas existens visar att retoriken ingalunda saknades i skolastikens läroanstalter. Inledande markörer av ödmjukhet (*captatio benevolentiae*) är obligatoriska, och särskilt Kristoffer excellerar, som Eva Odelman visar, i raffinerade ordrim och andra figurer, medan Bero bygger meningar som i komplexitet, men inte i klarhet, liknar Ciceros. Hans Aili, som undersökt Beros latin, vill dock inte häri se en imitation av Cicero utan snarare ett prov på den lokala wienska akademiska jargongen. Annars påminner predikningarna om de orationer som humanisterna snart skulle införa vid universiteten: samma mängd av citat, samma normativa och moraliserande syfte, samma representativa funktion. Samtidigt är skillnaden mellan dessa texter och humanisternas tydlig: det är Bibeln och kyrkofäderna som citeras, inte antika auktorer. Av humanismen, som var på väg mot sin kulmen i Italien, märks ingenting (fast Kristoffer refererar till Petrarca på ett ställe). Skolastisk terminologi saknas inte i predikningarna och det förekommer även syllogismer. De senare är särskilt frekventa i en disputation av Kristoffer som kompletterar predikningarna; här framträder det skolastiska argumentationssättet i all sin prakt med *quaestio*, *contra* och *pro* samt syllogismer i en utredning av frågan om kärleken till gud som teologisk dygd. Tomas Ekenberg, filosof från Uppsala, menar i sitt bidrag, att Kristoffer uppvisar tendensen under senmedeltiden att betona viljan framför intellektet i människans förhållande till Gud. Det är möjligen pressat – den passage som citeras är kort och Kristoffer talar om tron, inte intellektet – men Ekenbergs uppsats är ett belägg för projektets vällovliga tvärvetenskapliga ambition. Ett intryck, förmedlat av Kristoffers utgivare André, är annars att de utgivna texterna, särskilt predikningarna, har en mer representativ och demonstrativ än vetenskaplig karaktär. Man ville visa upp mönstergilla akademiska

prestationer och upphovsmannens skicklighet snarare än presentera nya rön och teorier. Det är därför texterna bevarats i välgjorda handskrifter, vilka för övrigt inte kan förutsättas återge vad som verkligen sades i den ursprungliga muntliga föreställningen.

Som helhet ger dessa fyra volymer en allsidig bild av och kommentar till det medeltida universitetsväsendet. Också den akademiska vardagen belyses i Sara Risbergs edition av ett brev hem från studenten Karl Johansson – Carolus Johannis på de lärdes språk – som läser kanonisk rätt i Leipzig och talar om de favor han undvikit på vägen dit, om den jämlika sittordningen i matlaget, om föreläsningar klockan 5 på morgonen, om den militära kraftsamlingen mot de hussitiska kätternarna i Prag samt om penningbekymmer. Volymerna är välgjorda och fint formgivna och illustrerade. På en av bilderna har någon i sina föreläsninganteckningar ritat av Björn från Lödöse i katedern – den såvitt bekant äldsta avbildningen av en svensk lärdd som existerar.

Bo Lindberg,
Göteborgs universitet

Peter Josephson, Thomas Karlsruhn & Johan Östling (red.): *The Humboldtian tradition. Origins and legacies*. Leiden: Brill, 2014. ix+216 s. ISBN 978-900-427-192-0, inb.

Bokens tillkomsthistoria – en konferens med anledning av tvåhundraårsjubileet av Wilhelm von Humboldts grundande av Berlinuniversitet 1810 – skulle kunna ge anledning till skepsis. Men i detta fall finns inget skäl till oro, redan efter de första sidorna står det klart att det varken rör sig om en sedvanlig konferenspublikation eller en konventionell jubileumsskrift. Spretighet och okritiskt hyllande lyser med sin frånvaro. Istället ger oss antologin en väl sammanhållen helhet som lyckas tränga igenom den sega hinna av retorik och symbolbruk som så ofta präglar diskussioner av Humboldts arv och betydelse.

Förutom de elva bidragens genomgående höga kvalitet ligger bokens styrka i att själva frågandet efter vilken betydelse det humboldtska arvet har idag inte tar för givet vad detta arv är eller borde vara, utan tvärtom gör det till föremål för ett kritiskt utforskande och en historiskt orienterad diskussion.

Claudia Lindén lyfter i sitt bidrag fram en

helt central men alltför sällan behandlad tematik: hur allt fler kvinnors krav på delaktighet i samhälle och politik på grundval av idén om ett mänskligt förnuft så lite påverkade det bildningsbegrepp som formulerades av Humboldt. Det är tydligt att kvinnor inte var tänkta att nå den mänsklighet som bildningsprocessen skulle möjliggöra. Lindén visar hur Humboldts (och även Goethes) begrepp om bildning blottlägger ett närmast androgynt ideal i form av en feminiserad manlighet som dock helt töms på subversiv potential genom att uteslutande omfatta män.

Humboldts namn blev under 1900-talet en kraftfull symbol för de moderna universiteten och idealen om den nära relationen mellan undervisning och forskning, lärarnas självständighet och studenternas fria studieval. Det förtjänstfulla med antologin är att den plockar isär den enhetliga bild som går under namnet Humboldt. Men det är ett ifrågasättande som syftar till att kritiskt aktualisera ett idéarv i syfte att fördjupa, och höja insatserna i, den samtidskritiska diskussionen om den högre utbildningens mening och mål. Boken visar på ett utmärkt sätt hur en intensiv och lyhörd upptagenhet vid det historiska kan möjliggöra såväl ett större reflektions- som handlingsutrymme i det vi avgränsar som nuet.

Antologin tar sin utgångspunkt i den forskning som sedan några årtionden tillbaka gör gällande att berättelsen om Humboldt som den stora grundaren av det moderna universitetet är en relativt sen uppfinning; en historieskrivning som tog form först i början av 1900-talet efter att Humboldts utbildningspolitiska dokument offentliggjorts. När Humboldt så åter väcks till liv i början av seklet får han snabbt axla rollen som den store utbildningsreformatorn. Men de genomgripande förändringar som vi idag gärna tillskriver Humboldts namn var i själva verket satta i rörelse redan under andra hälften av 1700-talet.

Peter Josephson visar i sitt bidrag hur idéer som vi förknippar med Humboldt om att förena läraren och forskaren i en och samma person har en betydligt längre och mer komplex historia. Under 1700-talets andra hälft ställdes allt tydligare krav på att universitetsläraren, som hittills uteslutande hade undervisat, därtill skulle publicera sig, inte minst för att locka fler studenter. I en diskussion av hur praktiken att skriva och

publicera akademiska skrifter växte fram vid universitetet i Halle och Göttingen, lyfter Josephson fram forskningen som begärssystem; hur idén om att publicera sig gradvis införlivades med universitetslärarens självbild genom att inte minst universitetsledningar förstod att dra fördel av att mänskliga affekter som avundsjuka och rivalitet inte sällan är avgörande drivkrafter för forskning.

Humboldt är död – länge leve Humboldt! Det klassiska bildningsbegreppet sägs ofta ha spelat ut sin roll i en global kunskapsekonomi, samtidigt som den humboldtska anden likväl svävar över våra universitet, Bologna-dokument och standardiserade utbildningsplaner. I antologins nyckeltext, skriven av Mitchell G. Ash, framträder gångängaren Humboldt, som förklaras både död och återuppstånden; en figur som vi varken kan eller vill göra oss av med för att vi behöver den. Sedan den tyska framtidsministern Jürgen Rüttgers 1997 deklarerade att Humboldt är död har han dött många gånger, slår Ash fast, men återuppstått lika ofta. Om namnet 'Humboldt' länge fungerade som de moderna universitetens gemensamma ursprungshistoria, visar dagens behov att ta Humboldt i anspråk som (levande) död, att man i Bologna-processens tidevarv inte lyckats finna en enande berättelse med samma symboliska kraft för att kulturellt kunna bära det utbildningspolitiska projektet. De återkommande hänvisningarna till Humboldt blottlägger, konstaterar Ash, avsaknaden av "a vision of the meaning of higher education in the twenty-first century that goes beyond the logic of economic or administrative reason" (83).

Ashs helt väsentliga kritik återkommer i åtskilliga bidrag, däribland i Susan Wrights text. Hon diskuterar hur Humboldts namn har lyskraft och användbarhet för såväl kritiker som påskyndare av de förändringar som universitetet genomgår; även i anställningsbarhetens och överutbildningens tidevarv kan man finna stöd i någon tanke av Humboldt. Wright uppmanar lärare och forskare att åter lägga beslag på de principer som tillskrivs den humboldtska traditionen och ge sig in i kampen om att definiera deras innebörd. Men frågan är om vi lärare och forskare står eniga på andra sidan. Är alla "vi" som befolkar universitetet överens om vad frihet ska betyda i relation till högre utbildning och forskning? Är fienderna till universitetets framtid så enkla och tydliga att definiera, såsom yttre?

Hans Ruins artikel kan läsas som en indirekt replik till Wrights analys. Idag, konstaterar Ruin, är frågan om inre och yttre överspelad; det handlar inte i huvudsak om att skydda ett inre rum från yttre inblandning. I linje med Ash ser Ruin ett större hot i bristen på visioner som utmärker de krafter som idag definierar universitetets verksamhet, och som misslyckas med att se den högre utbildningens roll i ett större sammanhang.

Sharon Rider sätter fingret på problemet: vi har den utbildning vi förtjänar. I ett samhälle där det mänskliga omdömet betraktas som opålitligt och intransparent och som därför måste ersättas med något mätbart och enkelt urskiljbart, blir det överflödigt att se utbildning som ett sätt att dana människor till att bli tänkande, kännande och självstyrande personer. Riders artikel visar hur historielöst, kunskapsfientligt och andefattigt målen för den högre utbildningen formuleras idag, hur vi väjer för de stora och komplexa frågorna om vilken framtid vi ser framför oss och vilka människor vi vill se befolka den.

Den fråga redaktörerna ställer sig inledningsvis, "What is Humboldt's relevance to the twenty-first century?" (3) låter sig inte enkelt besvaras och får i antologin inget entydigt svar. Flera av bidragen vill bringa liv i en intellektuell miljö som alltmer tagit formen av ett byråkratiskt och kunskapsekonomiskt maskineri. Det efterfrågas visioner, meningsfullhet, en öppen diskussion om de normer och affektiva relationer som styr forskning och högre utbildning. Detta framstår, till syvende och sist som antologins gravitationspunkt, och som en alltmer angelägen uppgift för akademien att ta sig an, med eller utan Humboldt.

Victoria Fareld,
Stockholms universitet

Rebecka Lettevall & Kristian Petrov (red.): *Critique of cosmopolitan reason. Timing and spacing the concept of world citizenship*. Bern: Peter Lang, 2014. 340 s. ISBN 978-303-430-898-4, inb.

Har kosmopolitism under de senaste decennierna kommit att benämnas inte bara idealet utan den reella historiska möjligheten av en enad mänsklighet? Ska det som kallas globalisering föreställas som medierande processer för en växande och till sist allomfattande

cirkel av mellanmänsklig solidaritet? Skulle den kosmopolitiska teorin i så fall vara det tänkande som å ena sidan söker att greppa denna historiska möjlighet och som å andra sidan gör den till ett universalistiskt politiskt projekt?

Eller ska kosmopolitism istället ses som det nygamla namnet på en i allt väsentligt eurocentrisk föreställningsvärld, enligt vilken mänsklighetens föregripna konvergens mest påminner om en enkelriktad rörelse från icke-västerländska periferier till ett västerländskt liberalkapitalistiskt centrum? Är vi alltjämt fast i en kolonial modernitet, eller allra minst, är vi fångade i de sociopolitiska dominansförhållanden och tolkningsramar som har gjort den västerländske medelklassmannens idealiserade självbild till hela världens måttstock och *telos*? Skulle den kosmopolitiska teorin då snarast vara det ideologiska tänkande som i stället för att artikulera ett sant universalistiskt projekt i realiteten beslöjar en våldsamt ojämlig situation och i hemlighet slår vakt om vissa privilegier?

Antologin *Critique of cosmopolitan reason* kan lokaliserars någonstans i spänningsfältet mellan dessa motstridiga synsätt. Det är inte fråga om att med storslagna gester tänka de universella principernas gradvisa framgång och världsomspännande seger, lika lite som det är tal om att avfärda alla sådana tendenser som illa dolda uttryck för västerländsk imperialism. Idéhistorikerna Rebecka Lettevall och Kristian Petrov har på det sättet gjort ett konstruktivt urvals- och redigeringsarbete när det blivit en bok av konferensen "Cosmopolitanism in a wider context: conceptualizing past and present", som 2011 anordnades på Södertörns högskola och Nobelmuseet. Läsaren tas med på stundtals mycket berikande resor i tid och rum på jakt efter kritiska förståelser av kosmopolitismens föränderliga innebörder. Men än mer betydande är att antologin aktiverar spänningsfyllda frågor om innehåll och gränser för vad som kunde vara ett samtida kosmopolitiskt projekt.

Givet antologiformen har *Critique of cosmopolitan reason* ofrånkomligen en viss spretighet över sig, även om det inte handlar om divergenser beträffande akademisk kvalitet och relevans. Samtliga uppsatser befinner sig på en hög nivå och redaktörerna gör på ett snyggt sätt dygd av spretighetens nödvändighet när de betonar att kosmopolitism inte går att återföra på en stabil betydelsekärna eller

är möjlig att extrahera intakt ur varje specifik artikulationsinstans. Lika skiftande som de situationer i vilka begreppet har artikulerats, lika varierande är dess innebörder.

Vidare är det på den linjen Lettevall och Petrov anger antologins syfte. Som kritiskt korrektiv till en sentida mer ahistorisk och normativ kosmopolitisk diskurs, förknippad med namn som Ulrich Beck, Jürgen Habermas och David Held, avser *Critique of cosmopolitan reason* att tillföra historisk orientering och etablera ett spektrum av kontextuellt förankrade innebörder, vilka i bästa fall kunde utrusta dagens politiska tänkande med nya begreppsliga resurser. Till denna historiserande ansats lägger redaktörerna ambitionen att söka motverka den sedvanliga benägenheten att behandla kosmopolitismens historia som en uteslutande västeuropeisk angelägenhet. Konkret betyder det att flera av uppsatserna utforskar andra platser och traderingsbanor för det som kan räknas till ett kosmopolitiskt tänkande, i det föreliggande fallet kopplade till ett Östeuropa under sovjetiskt tryck och till de många nationella befrielseörelserna under den europeiska kolonialismens ok.

Som fina exempel på historisering av kosmopolitismbegreppet går att lyfta fram Nina Lex och Eva Piirimäes bidrag, vilka presenterar omläsningar av Jean-Jacques Rousseau respektive Johann Gottfried Herder. Snarare än som kategoriska kritiker av kosmopolitiska ideal, som de ofta ensidigt karaktäriseras, menar Lex och Piirimäe att dessa två tänkare – var och en på sitt sätt – i själva verket försvarade tämligen intrikata kosmopolitiska teorier.

De kritiska perspektiv som Lettevall och Petrov skisserar i inledningen och som tillämpas i flera av de enskilda bidragen innebär avståndstaganden från sådant som kan utpekas med en serie idag välkända *usual suspects*: reduktionism, anakronism, essentialism, naturalisering, totalisering och eurocentrism eller falsk universalism. Men därmed intar antologin inom den humanvetenskapliga delen av akademien en ganska okontroversiell position. I den mån *Critique of cosmopolitan reason* kan sägas ha en politisk agenda handlar det kanske om att finna en tredje väg, att assistera en samtida kosmopolitism bortom såväl universalistiska *grand narratives* som den bundenhet till partikulära erfarenheter som tenderar att höra till dagens identitetscentrerade berättelser.

Jag tvingas skriva ”ganska” okontroversiell då det finns ett undantag från regeln, nämligen Jamil Khaders uppsats ”Cosmopolitanism and the infidelity to internationalism. Repeating postcoloniality and the world revolution”. Khader gör någonting så inopportunt som att rehabilitera Vladimir Lenins anti-imperialistiska marxism i syfte att artikulera vad han kallar en revolutionär kosmopolitism, länkad till ett postkolonialt kollektivt subjekt och inställd på inget mindre än en radikalt egalitär världsordning. Varför inte kalla denna kosmopolitism vid sitt historiska namn, den internationella kommunismen i uppdaterad tappning?

Det förefaller som att Lettevall och Petrov anstränger sig för att avstyra en kommunistisk läsning av Khaders bidrag. Enligt redaktörerna avser han med talet om världsrevolution, betryggande nog, inte samma sak som Lenin gjorde utan istället, som de skriver, ”*avkoloniseringens* pågående projekt” (24). Men det tycks vara precis en sådan begränsning som Khader inte accepterar. Hellre än en kontinuerlig fortsättning på ett pågående projekt handlar det för Khader, med Lenin, om att ständigt ”börja från början” med ett allt överskuggande mål i sikte: ”skapandet av ett klasslöst samhälle” (271).

Att Lettevall och Petrov vill ta udden av Khader är i sig inte svårförklarligt. Ett marxistiskt influerat tal om klasskamp och världsrevolution ter sig malplacerat sett till antologins övriga bidrag, det utgör ett skarpt stil- och tankebrott i behov av mildring för att inte helt falla ur sammanhanget. Men tydliggör redaktörerna därigenom inte de exakta gränserna mot det som inom rådande ideologiska koordinater inte hör hemma i ett kosmopolitiskt projekt? Ett krav på fortsatt avkolonisering låter sig inkluderas, men akta det språk som indikerar de underordnades rätt att bruka direkta maktmedel och frammana för allt i världen inga bilder av ett postkapitalistiskt klasslöst tillstånd.

Ett av de bidrag som mest rigoröst etablerar den gränslinje som Khader överträder är Tamara Caraus ”Cosmopolitanism and the legacy of East European dissent”. I skydd mot vad hon ser som den totalitära faran inskräper Caraus det illusoriska i varje politik som stimulerar drömmar om en slutgiltig försoning mellan olika grupper och intressen. En kritisk politik måste istället som sin yttersta horisont acceptera och rent av bejaka konflikternas

irreducibla status, lika mycket i det lilla som i det stora. Är inte reglerna därmed på förhand riggade mot den idé om klassupplösning som står i centrum för den revolutionära marxismen? Om antologin sammantaget, med undantag av Khader, har ett enskilt privilegierat föremål för kritik handlar det med Caraus möjligen om just detta: en kritisk kosmopolitism måste framför allt stå i vakt mot alla ”globala fantasier och utopier” (262).

Häri ligger spänningen i *Critique of cosmopolitan reason*. Å ena sidan möjliggör ansatsen till historisering och inkluderingen av alternativa traderingsbanor en mer kritisk och mångfacetterad förståelse av begreppet kosmopolitism. Det är bokens styrka. Å andra sidan motverkas Khaders försök att fylla begreppet med ett revolutionärt innehåll, och mer allmänt upprättas en gräns mot den marxistiska internationalismen. Det ger upphov till bokens stora frågetecken. Varför har ett bidrag som återaktiverar Lenins tankar om en kommunistisk världsrevolution och klassupplösning alls tagits med om det precis är detta slags ”totalitära” stora berättelser som en kritisk kosmopolitism idag måste skjuta ifrån sig?

John Björkman,
Stockholms universitet

Michael Moon: *Grön filosofi. Tankar kring en ny ideologi*. Lund: Arkiv, 2014. 167 s. ISBN 978-917-924-263-3, hft.

Efter framgångarna för miljörörelsens partipolitiska utlöpare är det få som längre ifrågasätter om det gröna utgör en egen och självständig färgkod i det politiska förhandlingsspelet. Däremot är frågan om hur väl den gröna färgen också har lyckats representera ett alternativ till de traditionella partiernas ideologiska modernism mer omdiskuterat. Att kopplingen mellan praktisk politik och ideologi ofta tenderar att vara vag är ett problem som i flera nivåer driver Michael Moons nya bok om grön filosofi framåt. Någon grön ideologi i filosofisk mening existerar inte framhåller hen, och det är inte heller något som förändras i och med Moons bok. I fjorton korta kapitel åtar sig Moon dock att presentera vad som skulle kunna vara tänkbara filosofiska utgångspunkter för en sådan ideologi. På slutet finns också ett

femtonde kapitel skriven av Angela Aylward som diskuterar grön feminism.

Moon disputerade 2008 med avhandlingen *Green ideology and its relation to modernity* men har också sin bakgrund inom Miljöpartiet. Därför är det kanske inte heller så förvånande att boken kan förstås som en inlaga i en aktuell partiintern debatt om avvägningen mellan parlamentariskt inflytande och principfasthet. Redan i ambitionen att identifiera principer för en grön ideologi som på ett fundamentalt plan är sin egen finns en udd riktad mot teknikoptimister och anpassningen till mer etablerade politiska traditioner. Det duger inte, menar författaren, att förlita sig på ”ekologisk ingenjörskonst” eller att sätta sitt hopp till att kapitalismen kan styras in i en mer hållbar riktning (114–115, 155). För Moon är utgångspunkten istället en kritik av den moderna samhällsordningen och de epistemologiska antaganden som understödjer den.

Den första delen av boken avser att ge en orientering i miljörörelsens ideologiska inspirationskällor och skiljelinjer. Anslaget erbjuder mer en översiktligt kartläggning än vad som skulle kunna kallas för förståelse för de idéer som skymtar förbi. På fåtalet sidor hinna såväl Carl von Linnés som Arne Naess’ och Frankfurtskolans namn att nämnas (24–31). I samma anda utnyttjas möjligheten att spalta upp komplexa idétraditioner i figurer, scheman och punktlistor flitigt. På gott och ont. Inom det begränsade omfånget bidrar det med en lättfattlig informationstäthet men något är det som skär sig mellan den förespeglade precisionen och yvigt substanslösa etiketter som ”livsorienterad”, ”kunskapsmål: vishet” och ”andligen levande” (37).

Flera olika försök att dela in och benämna olika idériktningar presenteras och särskilt lyfts skillnader i förhållandet till det moderna projektet fram. En åtskillnad görs bland annat mellan vad Moon med hänvisning till Charlene Spretnak kallar *ekologisk postmodernism* och *ekologisk pre-modernism*. Båda inriktningarna har en kritisk inställning till det moderna men den senare ringas in utifrån en romantiskt influerad förkärlek till landsbygden och det naturnära. Den ekologiska modernismen får å sin sida representera en mer vetenskaplig, om än vetenskapskritisk, framtoning (33–45). Det senare förhållningssättet leder vidare in i de kapitel som mer direkt tar sig an de teorier och filosofiska

principer som Moon föreslår kan bilda fundamentet för den gröna ideologin: kritisk marxism, fenomenologi, systemteori och *embodied realism*.

Som en röd tråd genom boken återkommer Moon med en kritik av den moderna dualismen mellan fakta och värderingar. Som stöd anför hen bland annat filosofen Hilary Putnams analys av all kunskapsproduktions beroende av så kallade epistemiska värderingar. Med kritiken adresserar Moon på ett intressant om än inte helt nytt sätt den uppgivenhet som tenderar att prägla vår tids förhållande till miljöproblemen. Förställningen om en objektiv och värderingsfri kunskap tenderar enligt detta resonemang att marginalisera allt som uppfattas som relativt, inklusive ideologi och etiska ställningstaganden (91–95, 102). För att inte själv bidra till en annan känd dualism hade det varit snyggt om Moon även försökt relatera ideologiernas svaga ställning till den rent materiella insnävning som skett av den del av samhällslivets villkor som underställer demokratiskt inflytande. Konsekvenserna av att allt fler aspekter av samhällslivet tillåts framstå som en nödvändig följd av externa omständigheter har med stor skärpa avtecknats inte minst i Georg Henrik von Wrights klassiska textsamling *Myten om framsteget. Tankar 1987–1992. Med en intellektuell självbiografi* (Stockholm, 1994, 63f). Det kollektiva tillstånd av undergrävd psykisk styrka som Moon hänvisar till har säkerligen många beröringspunkter med von Wrights ”i narcissistisk självbespeglning försjunk[na] privatperson” som inte längre upplever att hennes röst har någon betydelse (ibid).

I förordet ursäktar sig författaren för att hen eventuellt har närmat sig gränsen för hur mycket ett verk kan basera sig på andras alster. Den rika floran av referenser och hur dessa relateras till konstruktionen av en grön ideologi tillhör dock tveklöst bokens styrkor. Nu får vi hoppas att någon också antar utmaningen att bygga ett hus på de fundament som Moon ställt på plats.

Tore Andersson Hjulman,
Luleå tekniska universitet

Torgny Nevéus: *Claes Annerstedt. Historia om en glömd historiker*. Skrifter från Universitets- och studenthistoriska sällskapet i Uppsala 7. Stockholm: Carlsson, 2014. 216 s. ISBN 978-917-331-665-1, inb.

Claes Annerstedt var en svensk historiker född 1839 och död 1927. Han gjorde sina stora insatser som universitetshistoriker och som bibliotekarie vid Carolina Rediviva. Han var även medlem i en stor mängd föreningar samt Svenska Akademien. Historikern Torgny Nevéus har förärat Annerstedt en biografi.

Som överbibliotekarie var Annerstedt – i kraft av sin vilja och omsorg – en märkesman: Carolina tog under hans egid ett stort steg emot att bli ett forskningsbibliotek. Som historiker är hans eftermäle betydligt mer oklart. Annerstedts *Uppsala universitets historia* finansierades till största delen av universitetet. Ingen förutom två eller tre svenska universitetshistoriker (med betalt för det) torde idag läsa detta verk. Varför? Kanske för att Annerstedt mestadels uppehåller sig vid universitetets administrativa och politiska historia, han är ingen vidare vetenskapshistoriker. Ett annat skäl kan vara att Annerstedt inte följer universitetet längre än till 1792, vilket gör verket svårt att knyta an till samtidsproblemen. Trots dessa avgränsningar torde arbetet på Universitetshistorien större delen av Annerstedts liv i anspråk. Hans insats – främst som den inga mödor skyende arkivforskarens – är på ett rent mänskligt plan kolossal.

Annerstedt ogillade teologi och idealistisk filosofi och var som historiker en utpräglad empiriker och realist. Hans historiesyn saknade övergripande historiefilosofiska element av karaktären ”meningen med det hela”; historien var i grunden godtycklig och det enda som stod emot godtycket var de dugande personligheterna. Vilka som var dugande och inte avgjorde Annerstedt gärna själv medelst sträva omdömen. De dugande utmärktes först och främst av att de uppfyllde plikterna emot fosterlandet väl, var ordentliga och orädda och kanske lite fyrkantiga. Annerstedt själv var synnerligen dugande enligt dessa kriterier. Även om han inte ägnade sig åt rikspolitiken tjänade han fosterlandet genom att tjäna sin Alma Mater. Detta kallade han ”plikten”. Plikten omfattade mycket, allt från föredrag i nationerna till välgörenhet, men själva kärnan låg ändå i skrivandet av universitetshisto-

rien. Här har vi den röda tråden i Annerstedts liv. Om sitt äktenskap uttalade han sig på följande sätt: "Hilda är så omtänksam, tänker aldrig på sig själv. Hon vet att inga föreställningar hjälper, då plikten kallar." (163–164) Inte så himlastormande kanske, men givet att Annerstedt var den han var, kan man nog tolka in varm erkänsla bakom uttalandet.

Det säger sig självt att en person som Annerstedt inte kunde dra jämnt med en honom samtida uppsalahistoriker som Harald Hjärne. Den senares visionära utredningar och perspektivskiften, i våra dagar skulle vi väl kalla det "problematiseringar", kunde Annerstedt svårligen fördrå. Allt vad Hjärne sade var för Annerstedt bara "pladder". Samtidigt noterade han att "pladdret" tycktes entusiasmera de yngre, studiebegåvade männen. Så fick Annerstedt heller inte några lärjungar, även om han ingalunda var immun mot kritik och förefaller ha haft ett gott hjärta gömt någonstans i bröstet.

Annerstedt uppehåller sig gärna vid konflikter i universitetets historia, och det är påtagligt ofta teologer i skurkrollerna. I sin artikel om Claes Annerstedt i *Lychnos* 1989, har Rolf Lindborg prövat tanken att Annerstedts historiesyn var kulturradikalt inspirerad. Visst kan man säga att realisten Annerstedt delade front med verdandister och 1880-talsradikaler, men som Nevéus framhåller, saknade Annerstedt djupare beröringspunkter med dessa kretsar och var snarare utpräglat konservativ. Utöver den försiktiga polemiken mot Lindborg driver Nevéus inga teser och bjuder hellre på källdesktion än analys. Framställningen rör sig hela tiden på samma nivå, man saknar författargrepp som sammanfattar skeenden eller motiverar olika styckens relevans gentemot ett större helt. Forskningsläget är nog så snävt avgränsat och rör bara Annerstedts person. De kulturhistoriska interiörer som Annerstedt vistades i skymtar fram förstas och de är nog bokens behållning, men de historiseras inte och framstår därför som ointressantare än de är. Med historisering menar jag här någonting så enkelt som att jämföra exempelvis nationslivets kontexter under Annerstedts tid med nationslivets kontexter idag. Nationslivet må vara repetitivt, men höjt över samhällshistorien är det inte. Likaså saknar jag ett förutsättningslöst människointresse från Nevéus sida. Han fördjupar sig för lite i Annerstedt, ställer för lite följdfrågor, särskilt kring detta med "plik-

ten". En jämförbar bok som Sven G. Svensons *Erland Hjärne. En historikers livsöde* (1994) är mycket bättre på denna punkt. Nevéus ägnar stort utrymme åt intriger i Svenska Akademien. Sådant drar lätt till sig intresse, men avslöjar inget om Annerstedt. Hans lidelse låg på ett annat område.

Annerstedts hjältar var Karl XI:s statsmän som under stormaktstiden "hindrade teologerna att göra tabula rasa med all fri forskning", som han skrev i ett brev. Detta var även den etik som bar hans egen forskargärning. Låt oss avslutningsvis titta närmare på hur Annerstedts tidsupplevelse kan ha sett ut, för där finns, tror jag, en problematik som hade kunnat göra honom aktuell. Annerstedt var, liksom vi, tvungen att förhålla sig till den forskningande och svåröverskådliga moderniteten. Kanske dolde sig, bakom fastklamrandet vid "plikten" en upplevelse av riktninglös tid, där man driver vidare utan framtidshorisont. Desto viktigare då att bevara det som är av värde från det förflutna. Problemet är att utan framtidshorisont blir det förflutna svårt att skapa distans till, det är hela tiden nära i all sin detaljrikedom och "ältas" på så sätt att värdena liksom binds upp istället för att frigöras i nuet. Här ryms, tror jag, själva dramat i Annerstedts liv: han var övertygad om att sederna, formerna, plikten, det vi idag kallar kulturarv och som var allt Annerstedt värdesatte, var honom givet från det förflutna. Som historiker gjorde han vad som stod i hans makt för att bevara det, men den bästa formen av bevarande, pånyttfödelsen, kände han inte till.

Simon Larsson,
Uppsala universitet

Jenny-Leontine Olsson, Ylva Söderfeldt, Anna Olsson & Jonas Ellerström (red.): *Utopin i vardagen. Simnen, kvinnor, idéer. En vänbok till Elisabeth Mansén*. Stockholm: Ellerström, 2014. 368 s. ISBN 978-917-247-377-8, inb.

Elisabeth Mansén, professor i idéhistoria vid Stockholms universitet, har ägnat en stor del av sin forskning åt utopier av olika slag, framför allt den utopism som kommer till uttryck i skildringar av vardagslivet. Redan i doktorsavhandlingen från 1993 anslås temat – *Konsten att förgylla vardagen. Thekla Knös och romantikens Uppsala* (Lund, 1993).

Temat har sedan följts upp i andra arbeten, som den stora historiken över svensk kurortskultur under tvåhundra år, *Ett paradys på jorden* (Stockholm, 2001). Den idéhistoria Mansén skriver ligger nära kulturhistoria, men hon förstår alltid att ge sitt ämne en tydlig idéhistorisk inriktning. Ofta handlar det om ett könsteoretiskt perspektiv. När det gäller avhandlingen om Thekla Knös framhåller hon dennas förmåga att ge det till synes bräckliga en oväntad styrka. I stället för att tona ner könsmotsättningarna lyfter Knös fram och ger dem en ny laddning.

Det är ett tema som vidareutvecklas av Kristiina Savin i den vänbok som Mansén fått sig tillägnad, *Utopin i vardagen. Simnen, kvinnor, idéer. En vänbok till Elisabeth Mansén*. Savin urskiljer i ”Den romantiska rodnaden” en blyghetens estetik, som hon i all korthet ger en historia. I herdediktningen och i Petrarcas poesi ser hon tidiga uttryck för blyghetens värden, vid denna tid nästan alltid knutna till den erotiska sfären. Under romantiken sväller ämnet över sin tidigare begränsningar och invaderar även den mer filosofiska dikten. Också männen blir nu blyga utan att det inkräktar på deras traditionella manlighet. Inte minst under senromantiken utvecklas en nästan heroisk blyghet. Savin jämför två dikter av 1600-talspoeten Johan Runius med en dikt av C. D. af Wirsén. Hos Runius är den blyge i första hand ”klumpig och butter”, medan han i dikten ”Den blyge” av Wirsén låter ana ”hela rymder av inre skönhet”. Det som gör sådana här analyser intressanta är, tycker jag, känslomhetens historicitet: det estetiken förbjuder i vissa tider, tillåter den eller till och med romantiserar i andra. Och det som dikten uttrycker är naturligtvis inte oavhängigt av den mer allmänna tidsandan och vardagsmoralen. Inte bara känslomheten utan även känslorna tycks ha en historia.

Utopin i vardagen innehåller en rad givande och stimulerande essäer. Jag har, vid sidan av Savins uppsats särskilt fäst mig vid en uppsats av David Dunér, ”Polhem, drönarna och fru Alamode. En studie i dygdemetaforer i frihetstida överflödsdebatt”. Dunér inleder sitt resonemang med en text av Christopher Polhem från 1718. Denne beskriver här bisamhället som ”det bästa av samhällen”. Bina är ständigt eniga och oegennyttiga. De är goda kemister och duktiga matematiker som förstår att använda den mest fullkomliga figuren

till sitt verk, nämligen sexkantiga celler vilka tillåter det största antalet rum på minsta möjliga utrymme. ”Allt som finns i ett fullkomligt samhälle finner man hos bina”. Bisamhället är ett föredöme för det mänskliga samhället.

Polhem har i denna metafor – bisamhället och dess invånare – funnit ett givande sätt, inte bara att uttrycka sig, utan även att tänka. Han använder metaforen, skriver Dunér, som ”ett tankeredskap”. Så är det också, menar han, med de under 1600- och 1700-talen så vanliga allegoriska och emblematiska framställningarna. De har fungerat som teoretiska modeller.

Ett begrepp med stort förklaringsvärde är naturtillståndet. Redan innan européerna på allvar kommit i kontakt med så kallade naturfolk talade man om naturtillstånd. Det var naturligtvis en konstruktion, men en konstruktion som tillät filosoferna att föreställa sig olika moraler och värderingar, ett slags mall för ett tänkt samhällsbygge. Tillvägagångssättet fanns redan hos Lucretius i dennes filosofiska dikt ”Om tingens natur” och där bakom antikens olika guldäldersföreställningar. Hos Polhem ges myten en narrativ utformning, vilket, som Dunér visar, gör det möjligt att ringa in och beskriva kausala sammanhang. Polhem utgår i *Historia om manufacturier* från ett land som han kallar *Terra incognita*, Det okända landet. I skildringen av landets utveckling för han in kriget som karakteriseras närmast som en uppfinning, ett nytt slags ”hantverk”. Kriget ger upphov till en rad för samhället viktiga landvinningar: rikedom, handel, social differentiering och nya litterära uttrycksformer.

På det här sättet resonerar Dunér kring vad som skulle kunna kallas en kunskapshantering, där det som tidigare uppfattats som estetiska konventioner skulle kunna beskrivas som redskap eller instrument i en vidare tänkandets historia, ett uppslag värt att pröva.

Det går nog inte att komma ifrån att den här typen av vänbok eller festskrift blir ett smörgårdsbord med de mest olikartade rättigheter, vilka nödortfört försöker under olika rubriker. Till genrens försvar kan dock hävdas att yngre forskare vid sidan av äldre kolleger här får en möjlighet att publicera sig i kortform. Och dessutom: vänböcker är roliga att läsa, förmodligen för att de varit roliga att skriva.

Ronny Ambjörnsson,
Umeå universitet

Marie-Christine Skuncke: *Carl Peter Thunberg, botanist and physician. Career-building across the oceans in the eighteenth century*. Uppsala: Swedish Collegium for Advanced Study, 2014. 376 p. ISBN 978-919-819-480-7, hardback.

Carl Peter Thunberg, Linnaean ‘apostle’, the subject of this biography, was perhaps a still more inveterate collector and correspondent than Linnaeus himself, with extant letters and specimens numbering probably in the tens of thousands. As an author and traveller, he entered a country virtually closed to Europeans and, as a result, scarcely known to scholars, even while many of its goods and commodities were everyday items in Europe. In this book, the renowned Swedish eighteenth-century scholar Marie-Christine Skuncke offers the result of many years of painstaking effort to locate and piece together the extant documentation and materials deriving from Thunberg’s life and in particular his travels. He emerges as an improver and economic botanist, sharing agendas widespread across Europe during the 1780s and after for using natural resources to better the human condition, though not, like some, a critic of colonialism and slavery.

Skuncke is particularly strong on the fine-grained detail of travelling and collecting, making an excellent contribution to what we already know about eighteenth-century voyages of discovery in the unusual degree of care she has taken to locate and interpret all documentation relating to Thunberg’s travels, even bringing in a Japanese scholar for assistance. It is known, for example, that eighteenth-century official travellers frequently faced long periods without income and that states and other large organisations were notably bad at paying salaries. Skuncke proves that Thunberg paid his way around the Far East through his medical practice and teaching, even managing to enrich himself significantly. When he returned to Europe, picking up his salary, he was a wealthy man who could afford a country estate and a wife from a good family. Trade and trading off are absolutely central to the story as a whole, as is patronage. Thunberg had to make strategic choices as to the most profitable use of his supply of unique specimens: some went as a matter of obligation to funders and patrons in the Dutch Republic and Sweden, some to

botanic gardens around Europe, some went home with him. Each recipient had different kinds of expectations and demands for particular kinds of object, packaging, textual accompaniment: seeds, live plants, plates, descriptions. Linnaean genus names were also useful patronage gifts. In return, Thunberg’s patrons saw to the publication of essays in scholarly journals and put him up for vacancies in scientific societies. In the Cape of Good Hope, he sold European drugs; in Amsterdam, he involved himself in the specimen trade. Tight Japanese control over trade, with close searches of Europeans and a minimum of permitted contact between Europeans and Japanese, meant that Thunberg’s only opportunities to hunt for plants came from his skill in social relations, which eventually opened up some mobility in the system: he was allowed to undertake a few herborising expeditions as payment for teaching Western medical practices to Japanese physicians. At every point in his travels, he needed to reinvent learned authority, beginning over again in a succession of new cultures and languages – an impressive performance, and Skuncke rightly points to the extent of his autonomy in gauging the level at which to pitch transactions in different settings.

Gift exchange greased the wheels across the globe. The culture of curiosity, international in extent, connected this fragile structure of social relations, hierarchy and trade sufficiently well for sufficiently long to allow this extensive human, material and literary traffic. Commerce enriched both sides with new sources of profit or prestige, which could be cannily employed to raise status. In Japan, Thunberg gave an Edo physician a pickled ‘baby dragon’, and his brother published it as ‘the rarest object that our family possesses’ (138). The delight of Skuncke’s book is how clearly it demonstrates the transactional nature of the global network. Thunberg inveigled his Japanese collaborators to smuggle gold coins into the European quarters on Deshima, a highly illegal act, then on his return to Sweden donated them to king Gustav III. In consequence, the monarch overruled an election to the chair of medicine at the University in favour of Thunberg, and agreed to the construction of a new, splendid building and garden, a hub of natural historical activity in Uppsala. Skuncke’s interest in Thunberg was first stimulated by the move-

ment of her home institution into this building, the Linneanum, constructed between 1787 and 1807, the 'temple of Flora' which attested to Thunberg's lifelong adoration of plants.

The book begins and ends with the Linneanum, but by the end we approach it with a different eye, as a building facing outwards to the wider world. With the 'global turn' in history of science, the connection between Sweden and Japan presents a representative case study of the kind of questions historians have begun to ask about networks and exchanges. Thunberg exploited multiple links between Sweden and the Dutch VOC, from which Linnaeus had also profited half a century earlier, to undertake his journey. Skuncke's approach allows her to do justice to both these worlds, as well as to the claustrophobic world of European residency in eighteenth-century Japan. In standard Francocentric Enlightenment narratives, both places would have seemed peripheral. Historians have moved away, both from Francocentrism when it comes to the history of European knowledge, and from Eurocentrism when it comes to the history of the eighteenth century *tout court*.

The book is best understood as a network biography: though structured around Thunberg's iterations, it demonstrates nicely how each of his accomplishments rested upon gift exchange and social transactions. Networks rather than linear progress are the best model for understanding Thunberg's activities, since, as Skuncke shows, the role of traveller was neither eternal nor set in stone. It would be inaccurate to say that she devotes as much attention to the later part of Thunberg's life as to the Japanese voyage, and here the volume suffers from some weaknesses: the decision to address Thunberg's travel account out of chronological order, at the end of the book, interrupts the flow of the argument, while Skuncke's deft handling of the narrative thread during Thunberg's voyages and rise to success falters when she attempts to explain why Thunberg failed to secure for himself and for Sweden lasting natural historical standing into the nineteenth century, as if the only story worth telling were one of achievement and advancement. There remains a tension between the biographical genre and network-style historiography, which, it seems, cannot easily be resolved.

Emma Spary,
University of Cambridge

Fredrik Svanberg: *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. Stockholm: Historiska museet, 2015. vii+253 s. ISBN 978-918-917-656-0, hft.

I Fredrik Svanbergs bok *Människosamlarna* genomförs en välbehövlig genomgång av den svenska anatomins historia åren 1850–1950, en disciplin som en gång befann sig på toppen av vetenskaplig prestige men som den svenska historieforskningen har behandlat styvmoderligt. Den offentliga diskussionen om svensk rasforskning har ofta enögt fokuserat på rasbiologin, en tvärvetenskaplig hybrid som många gånger influerade lagstiftning och förärades ett eget statligt finansierat institut, men som egentligen hade en mycket kort levnadsbana. Majoriteten av de kartläggningar vars syfte var att spåra spridning av och mäta skillnader mellan "folktyper" bedrevs snarare i redan etablerade discipliner, såsom anatomi och antropologi och i viss mån arkeologi. Svanberg lyfter i sin undersökning fram andra historiska aktörer, såsom Gaston Backman och J. V. Hultkrantz, i ett område som oftast har summerats med Retzius, Lundborg, Dahlberg. Framförallt betonar författaren samlingarnas betydelse framför enskilda aktörer och påpekar mycket riktigt att disciplinerna snarare växte fram ur samlingarna än tvärtom. Faktum är att det var de anatomiska samlingarna bestående av stora depåer med kranier som användes för att studera rasskillnader och detta långt före rasbiologins glansdagar. Översiktsverken som behandlar den svenska rasforskningen och tidens skullmätning lider av genrens skissartade utformning. De monografier som beskriver rassstudiernas genomslag i akademien är få men inkluderar Gunnar Brobergs *Statlig rasforskning. En historik över Rasbiologiska institutet* (1995) och Olof Ljungströms bok *Oscariansk antropologi* (2004), som förvisso täcker intressanta aspekter av kartläggningarna av folkslag och skulltyper men som utelämnar anatomin och dess betydelse i sin samtid. Svanbergs studie kompletterar de alster som Ljungström och Broberg skrivit men problematiserar även det resonemang som framkommer i Karin Johannissons *Kroppens tunna skal* (1997), där Svanberg uttrycker tvekan till att anatomins urval (av specimen) var ett straff för avvikelse. Istället lyfter han fram de ekono-

miska bevekelsegrunderna (de som dissekerades hade ofta inte råd med begravning) samtidigt som författaren aldrig levererar någon egentlig kritik mot Johannissonns teorier om *straffandets anatomi*. Genom att ta avstamp i bland annat de studier jag nämnt så lyckas Svanbergs bok klargöra historiska sammanhang och ge empiriskt underlag till aktuella och återkommande diskussioner om svensk vetenskap genom att betona samlingarnas och museernas betydelse.

Människosamlarna blottlägger ett historiskt sammanhang genom att ta utgångspunkt i samlingarna, samlandet som praktik och de som samlar (och de som samlades). För att åstadkomma detta använder Svanberg en form av nätverksanalys, där samlingen blir till ett medium i ett socialt nätverk, en metodologi som påminner om Maria Björkmans nätverksanalys centrerad kring Nils von Hofsten i *Den anfrätta stammen* (2011), samtidigt frångår författaren personfokus då de anatomiska samlingarna står som huvudnod. På så sätt får vi en väldigt talande bild av hur samlingarna fungerat som sammanhållande faktor i relation till en mängd olika personer och företeelser, vilket också fördjupar vår bild av det vetenskapliga landskapet i undersökningsperioden och förtydligar anatomins plats i förhållande till den. Författaren arbetar även med motsatsparen individ och divid för att beskriva den process där avlidna personer avidentifierades, delades, kategoriserades, klassificerades och slutligen blev till vetenskapliga objekt i form av preparat. För att skapa en balans till beskrivningen av hur specimenen objektifierats i en förvetenskapligande process så återupprättar Svanberg ett antal levnadsöden (i en ideal form). Preparaten sammanförs, identifieras och återgår till att vara människöden för att återge objekten dess människovärde. Jag undrar dock i hur stor grad det utrymme som ges i boken till detta återförande av människovärde till preparaten verkligen tillför något till undersökningen eller om det bara är trevlig läsning. Det är snyggt gjort samtidigt som det finns en risk att bli alltför ursäktande enbart för att författaren tangerar undersökningsområden som kan framstå som kontroversiella.

Svanberg låter källorna och det stora antal bilder som pryder sidorna tala och rekonstruerar ett historiskt sammanhang på ett proffsigt sätt som hela tiden återknyter till samlingarna, en approach som tilltalar mig.

Framförallt så imponerar sättet som bilderna ger ett pedagogisk förtydligande för hela arbetet. Samtidigt haltar framställningen något mellan att vara deskriptivt katalogliknande (vilket har vetenskapliga meriter med tanke på avsaknaden av heltäckande forskning kring ämnet) för att sedan bli berättande i ett försök att tilltala en bredare publik (vilket framkommer tydligast i texten om levnadsödena). Den litterära framställningen blir tungrodd vid beskrivningarna av institutionshus och katalogiseringssystem, beskrivningar som historieforskaren vältrar sig i och uppskattar, men som kanske inte är grunden till en kioskvältare. Därför står jag något undrande inför vem som egentligen är den tänkta läsaren.

En aspekt som jag särskilt tycker är värdefull med Svanbergs undersökning om de anatomiska samlingarna är att den ger oss ett ypperligt tillfälle att studera hur vetenskap medialiseras i olika tidsperioder. Författaren beskriver hur återupptäckterna av de anatomiska samlingarna under 1990-talet bidrog till att lösricka de utställda objekten ur sitt historiska sammanhang, vilket gjorde dem obegripliga, och slutligen ledde till att de större delarna av Lunds anatomiska samlingar brändes. En tragisk händelse som nästan suddade ut möjligheten till historisk förståelse för ett kunskapsfält och några av de praktiker som ligger till grund för vår kunskap om världen. Destrueringen visar också hur samma vetenskapliga objekt förstås radikalt olika över tid och visar vad som händer när objekten rycks ur sitt förklarande sammanhang. Svanberg återför dessa till sin rättmätiga kontext och gör dem förståeliga.

*Britas Benjamin Eriksson,
Göteborgs universitet*

Emin Tengström: *Broar till antiken. Antikens inflytande på svenskt samhälls- och kulturliv 1780–1850*. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, 2014. 252 s. ISBN 978-91-9-804-203-0, inb.

Betyder antiken något för den moderna människan? Emin Tengström är ovanligt ägnad att både utreda och besvara denna vida fråga. Han är en latindocent som greps av samhällsdebatten och engagerade sig i 1970-talets stora frågor. Övertygelsen att humanister inte kunde fjärra sig från ekonomiska

och naturvetenskapliga frågor i förening med en lika stor övertygelse att sådana ämnen också tarvar humanistiska perspektiv fick honom att medverka i tillkomsten av ett tvärvetenskapligt ämne, humanekologi; han blev själv professor i ämnet.

Broar till antiken handlar inte om en så modern modernitet, snarare om modernitetens förhistoria. Här argumenterar Tengström väl men inte invändningsfritt för att förlägga gränsen så sent som till 1800-talets mitt. Boken vill överbygga luckan mellan en äldre fas, då antiken var en naturlig del av hela kulturen, och ett skede då moderniteten hade börjat få stabilt fotfäste. Gapet utgörs med andra ord av en period från sent 1700-tal till mitten av 1800-talet, vad som i svensk historia ofta benämns den gustavianska perioden och romantiken men som även präglades av ny-humanismens idéer.

Tengströms ambitiösa uppdrag är att demonstrera och i viss mån förklara den roll antiken spelade för nyckelgrupper inom svensk kultur under perioden och att även undersöka i vad mån antiken kan ha medverkat aktivt i processen som ledde till det moderna Sverige. Tengström använder här den amerikanske forskaren Richard Floridas speciella klassindelning av samhället där han särskilt lyfter fram vad han kallar den kreativa klassen, som innehåller de intellektuella men också alla andra vilka med Tegnér's ord är "tänkande hufvuden". Det är hos denna stora och heterogena grupp Tengström försöker utröna antikens roll som bro mellan det förmoderna och det moderna.

Författaren griper sig an ämnet ytterst systematiskt. Redan från början preciseras undersökningens utgångspunkter. Först vill Tengström undersöka skälen till att de tänkande huvudena använde något antikt överhuvudtaget, en fråga som i sin tur kunde avse praktisk, ideologisk eller pedagogisk användning. Den andra större frågan blir sedan vilka delar och aspekter av antiken som man då avsåg. Slutligen är Tengström även intresserad av att närmare undersöka olika undergrupper i den heterogena klassen av kreativa huvud.

Studien är strukturerad i fyra större empiriska undersökningar, varpå följer först en ordentlig sammanfattning och sedan en kortare epilög där författaren visar hän mot det moderna som sedan tog vid 1850 och i vilken vi nu väl ännu befinner oss. Först försöker Tengström klargöra konstens beroende av

antiken varpå följer en liknande behandling av litteraturen. De två avslutande empiriska studierna ägnas universitetsvärlden och samhället i stort, kanske huvudsakligen den politiska sfären men också sådana aspekter som gymnastikens införande eller rättsdebatten.

Det är ett omfattande angreppssätt som ofrånkomligen stundtals leder till en viss tyglighet. Det är författaren medveten om. Han säger sig inledningsvis vara hänvisad i huvudsak till andras forskning men han gör det ingalunda okritiskt. Ibland kan han bidra med uppgifter som föranleder honom att ifrågasätta slutsatserna av dem han eljest i huvudsak stöder sig på. Det kan han lättare göra då han skriver om ämnen där han själv besitter betydande kunskaper. Då han kommer in på ämnen och teman som är honom mer främmande blir det besvärligare. Då finns det en tendens till att framställningen blir detaljrik och oöverskådlig. Det gäller särskilt kapitlet om konsten.

En annan svårighet för Tengström har naturligtvis varit att sätta gränser för den enorma mängd av särskilda studier över ämnen, personer och problem som visserligen har relevans för framställningen men endast en begränsad sådan. Men i huvudsak har Tengström gjort rimliga avvägningar. I huvudsak är hans slutsatser också rimliga.

Det finns många välkända exempel på hur antiken i olika sammanhang dyker upp i de kreativa huvudena, ofta nog enbart därför att sådan kunskap var vad man framför allt fått i sig redan i skolan. Det intressanta blir de tillfällen då antiken väcker debatt. Då Polen revolterar mot den ryska kontrollen föranledde det exempelvis skalden Orvar Odd att symboliskt kasta åt sidan Homeros inför den dagsaktuella politiken. Ett annat häftigt diskussionsämne var frågan om de antika författarna borde översättas och i så fall enligt vilka principer.

Det framgår också med evidens hur ointresserade klassikerna och författarna var av att besöka de antika platserna. Historien nådde man bäst via läsning. Det var konstnärerna som besökte Rom.

Här finns talrika exempel på andra men liknande debatter och diskussioner om värdet av antikens språk och stilideal. Tengström registrerar dem alla. Det finns en obestridlig förtjänst i den systematik och noggrannhet varmed Tengström närmar sig ämnet. För den som är ut efter en gedigen översikt är boken

utmärkt, men själva narrativet går förlorat i utredningarna och detaljernas vindlingar. För den idoge läsaren finns dock en del intressanta iakttagelser och resultat.

Erland Sellberg,
Stockholms universitet

Ann Öhrberg: *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2014. 242 s. ISBN 978-918-748-309-7, hft.

Ann Öhrbergs studie, *Samtalets retorik*, avhandlar inte, som man kan förledas tro, 1700-talets samtalskonst. Istället syftar Öhrberg till att systematiskt beskriva de offentliga och semioffentliga samtal som präglar och på samma gång skapar de offentliga kommunikativa praktiker, som både kännetecknar och är en förutsättning för den moderna offentligheten. Särskild vikt läggs vid hur parallella förändringar i synen på retorik och våltalighet hör samman med det offentliga framväxt.

Studien består, förutom av inledning och avslutning, av tre delar som syftar till att ringa in frågeställningar kring denna "samtalets retorik". Det första kapitlet, "Offentlighet, belevade kulturer, kön och samtalets retorik", är en kontextualiserande teoretisk "kappa" där termer som offentlighet, retorik och belevad kultur på ett initierat vis sätts in i sammanhang av svenskt 1700-tal. Detta kapitel utgör en form av teoretisk och historisk grund till de resonemang som förs i de två följande kapitlen. Därefter följer de mer empiriskt grundade delstudierna "Att skriva fram en offentlighet. 1700-talets svenska essäpress" och "De vittra samfundet. Kön – våltalighet – medborgarskap – nation". Kapitlet om essäpress baseras på en genomgång av 30 svenska publikationer utgivna under 1700-talets första hälft (1727–1754). Analysens tyngdpunkt vilar på hur tidningarna kommunicerar med läsarna kring tre sammanflätade teman: konsumtion, kommunikation och kön. Det offentliga tidningssamtalet tolkas både som en materiell och litterär praktik (samtalsformen, liksom dialogiska inslag i övrigt var vanligt förekommande i essäpressen) och som något en form av ideologisk, borgerligt färgad, idékonstruktion – en av Öhrbergs poänger är att visa hur essäpressen

förmedlar en föreställning om existensen av ett pågående offentligt samtal. Sammantaget skapar detta "föreställningen om en kommunikativ samtidighet" (176), något som enligt Öhrberg utgör en av grundpelarna i alla offentliga samtal.

Studiens tredje kapitel behandlar de fem största vittra samfundet under 1700-talets andra hälft: Tankebyggarorden, Utile Dulci, Apollini Sacra, Sällskapet Aurora samt Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälle. Liksom i kapitlet om essäpressen är perspektivet här övergripande, systemiskt, där de vittra sällskapens funktion som inkubatorer för sociala och kommunikativa praktiker lyfts fram. Bland annat utgjorde samfundet platser inom vilka nya idéer kring "medborgaren" kunde utvecklas. Öhrberg visar bokstavligen hur "medborgarskap kom till i social interaktion" (110) inom de vittra samfundet. Det material som analyseras är i första hand epideiktiska (uppvisande eller framvisande) texter, i tyfallet panegyriska texter så som minnestal, med andra ord texter som syftar till att formulera hur världen är (eller borde vara) och som genom denna strävan inte bara uttolkar utan också försöker skapa en värld, ytterst att "reformera kommunikationen i Sverige – och därmed också synen på kunskap, upplysning och dygd" (130).

En närmast överordnad frågeställning för Öhrbergs studie rör konstruktionen av kön, särskilt föreställningar rörande "den offentliga kvinnan", något som också visar sig hänga samman med tidens farhågor om en effeminerad mansroll. En av studiens tydligaste poänger är Öhrbergs konstaterande att offentligheten under 1700-talets andra hälft blir manligt kodifierad och hur kvinnors mönstras ut i offentligheten, trots att vissa kvinnliga kommunikativa och retoriska egenskaper uppfattades som positiva och, paradoxalt nog, kom att inkorporeras i det offentliga.

Av bokens förord framgår att bokens första och tredje kapitel delvis är baserade på tidigare publicerad forskning. Det är i sig en naturlig del av den akademiska publiceringskulturen, men det är en tänkbar anledning till att texten innehåller vissa upprepningar. Det möjliggör emellertid att studiens olika delar troligen utan större svårighet kan läsas fristående, en sådan intention är emellertid inte explicit formulerad. Öhrbergs initierade och intressanta studie hade, enligt

mitt förmenande, varit förtjänt av en något mer noggrann redaktionell granskning eftersom boken innehåller några språk- och korrekturfel, – oundvikligt i sig, måhända – men det gäller särskilt några av bokens engelska citat. Det är beklagligt när ett och samma engelska citat innehåller inte mindre än två stavfel (93).

Det ovan sagda förtar emellertid inte intrycket av en välskriven och som helhet imponerande studie. Öhrberg berör frågeställningar som tidigare inte har behandlats i svensk forskning om 1700-talets offentlighet(er). Ett intressant teoretiskt-metodologiskt grepp är hur Öhrberg operationaliserar den konstruktivistiska aspekten av performativetsbegreppet. I Judith Butlers efterföljd konstaterar Öhrberg att identitet och subjekt skapas genom en i vid mening retorisk, performativ praktik. Ett exempel på performa-

tivetsbegreppets användning sker i samband med Öhrbergs diskussion av essäpressen där det används för att fånga hur ”essäpressen har en retorisk dimension som går bortom de direkta sakfrågor som den debatterar: den skapar föreställningar om en ’verklighet’ – i detta fall ’det offentliga’, publiken och offentlig kommunikation – som oavsett om de finns eller inte konstrueras som realiteter.” (58). På svensk mark har breda, systematiska ansatser av detta slag varit ovanliga. Öhrberg, lutad mot en imponerande empiri, genomför denna uppgift på ett övertygande sätt. Inte minst den performativitetsteoretiskt influerade påverkansmodellen – hur text, läsning, tolkning, skriftliga praktiker och retorik i vid mening genomsyrade tillblivelsen av det moderna samhället – manar till efterföljd.

*Jon Helgason,
Lunds universitet*

Notiser och meddelanden

Nya doktorsavhandlingar

Följande doktorsavhandlingar inom idé- och lärdoms historia har lagts fram vid svenska universitet under läsåret 2014/2015:

Fredrick Backman: *Making place for space. A history of 'space town' Kiruna 1943–2000*

Emma Hagström Molin: *Krigsbyttets biografi. Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skokloster slott under 1600-talet*

Karolina Enquist Källgren: *Subjectivity from exile. Place and sign in the works of María Zambrano*

Hjalmar Falk: *Det politisk-teologiska komplexet. Fyra kapitel om Carl Schmitts sekularitet*

Jacob Orrje: *Mechanicus. Performing an early modern persona*

Årsbokens medarbetare 2015

Anders Burman, Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola

Tobias Dahlkvist, Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet

Johan Fredrikzon, Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet

Stefanie Jahn, Institut für Anglistik/Amerikanistik, Technische Universität Chemnitz

Lena Lennerhed, Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola
Ingemar Nilsson, Institutionen för språk och litteraturer, Göteborgs universitet
Anton Svanqvist, Institutionen för språk och litteraturer, Göteborgs universitet
Petter Tistedt, Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet
Ola Wikander, Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet
Stefan Östergren, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer

Medlemskap/Membership

Medlem i Lärdoms historiska samfundet erhåller *Lychnos* mot medlemsavgift på 300 kr. För studerande som inte tidigare varit medlem gäller reducerad avgift om 150 kr för det första året. Anmälan om medlemskap skall göras till Lärdoms historiska samfundet, Avd. för vetenskapshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. Tel: 018-4711577; e-post: lychnos@idehist.uu.se.

Foreign members of the Swedish History of Science Society receive *Lychnos* for 300 SEK (including postage and handling). Applications for membership should be sent to The Swedish History of Science Society, Uppsala University, Office for History of Science, Box 629, SE-751 26 Uppsala, Sweden. E-mail: lychnos@idehist.uu.se.